

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ինչպես ~~պատկեր~~ Գ. Բ.
Դարևան/յարթունք և
դեկամբարները

Լ Ե՛՛՛՛՛

✓ 2314

1999

Հրատ. Գեորգ Խանազանեան

Բ. ԽԱՆ-ԱԶԱՏ

ԳԱՂՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՐ ԻՐ

ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

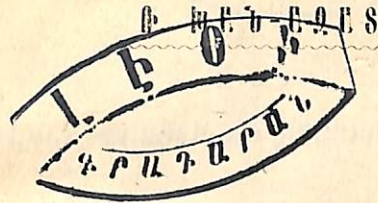
Տպարան „ՇԻՐԱԿԻ“ Ալեքսանդրապոլ

1907

(51)

ԼԵՆ
2314

Հրատ. Գեորգ Խանազանեան

ԴԱՐՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԻՐ

ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

195

Տպարան «ՆԻՐՈՎ» Ալեքսանդրապոլ

(ԱրՏԱՏԱԿԱԾ «Մ Շ Ա Կ Ի Յ»)

7 2314-Ա

28 2315

ՊԵՏՄԵԿԸ ՓԱՍՏԵՐ ԵՒ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1.

Ճարտրինակ է, չափազանց տարրինակ է տեսնել, թէ ինչպէս բարկանում, փրփրում ու կատաղում են Դաշնակցութեան այն «մեծ» ու «հանճարեղ» հասարակական գործիչներն ու «տաղանդաւոր» հրապարակախօսները, իրանց «ամենազօր» կազմակերպութեան մէջ պատահած պառակտումներն ու բաժանումները տեսնելով: Ճարտրինակ է, ասում ենք, այն տեսակէտից, որ իսկական հասարակական գործիչը, իսկական և հմուտ հրապարակախօսը հէնց այն ժամանակ միայն կարող է իր գիրքի բարձրութեան վրա կանգնած լինել, երբ մի որեւէ խոշոր հասարակական պրօցէս կատարվելու ժամանակ, նա կարողանայ իսկոյն ըմբռնել այդ պրօցէսի ներքին իմաստը, նրա բնական պատճառները և, առանց շուարելու, առանց գլուխը կորցնելու, նրա արժանի գնահատութիւնը անել: Եթէ նա՝ հասարակական գործիչ-հրապարակախօսը, պատմաբանի անաչառ լրջութեամբ ու պաղարիւնութեամբ, կատարվող մեծ պրօցէսի իսկական ու բնական պատճառները քննելուց յետոյ, անկարող է գրանց վերացնել իւր պրօցէսի առաջը առնել, նա գոնէ, պիտի լաւ հասկանայ ու ըմբռնի նրանց և զիտեանայ՝ աւելի խորը կերպով թափանցել հասարակական երեւոյթի իսկական էութիւնը:

Սակայն անվերջ ու շարունակ իրանց գլուխները գովող և իրանց հասցէին մշտապէս խունկ ծխող Դաշնակցութեան

ղեկավարները, միանգամայն անընդունակ են հասարակական մեծ երևոյթներին լրջութեամբ վերաբերուելու, և շուարած ու գլուխները կորցրած վիճակի մէջ են ընկել ու այլևս բոլորովին չեն հասկանում, թէ ի՞նչ են անում ու ի՞նչ խօսում իրանք:

Դաշնակցութեան ներկայ ղեկավարները, փոխանակ այդ իրանց սրտին մօտիկ մեծ երևոյթի պատճառները լրջութեամբ քննելու, զայրոյթով հրապարակ են նետուել ու սրա և նրա օձիքից են բռնում, հարայ-հայ-հարայ աղաղակում, ասելով թէ Դաշնակցութեան մէջ պառակտում գոյութիւնը, նրան անգամահատողները նրա ոխերիմ հակառակորդ սօց-ղեմոկրատներն ու «Մշակն» են և կամ սրա մէջ պատահական կերպով ասպատարան գտած Միհրանը, Փիլիպոսն ու Կիրակոսներն են:

Կրկնում ենք, տարօրինակ է, չափազանց տարօրինակ է «Ինտելիգենտ» շէֆերի այդ վարմունքը, որոնք լուրջ հասարակական գործիչներ երևալու յաւակնութիւնը ունեն միշտ:

Եթէ նրանք, իսկապէս, լրջութիւն ունենային ու արժանի լինէին իրանց կոչմանը, պիտի վաղուց գուշակէին ու իմանային, որ, միանգամայն՝ փտած թելերով միմեանց կապված և զանազան, բոլորովին պատահական հասարակական ղէպքերի ու անցքերի շնորհով ստեղծված և թէկուզ հսկայական զօրութեան հասած, Դաշնակցութիւնը անկարող պիտի լինէր անվերջ իր գրութեան մէջ մնալ ու նա պիտի անպատճառ կազմալուծվէր, հէնց որ այդ պատահական պայմանները, պատմական հանգամանքները, որոնք պայմանաւորում էին նրա գոյութիւնն ու հզօրութիւնը, վերանային կամ փոփոխութիւնների ենթարկուէին:

Դաշնակցութեան մեծապատիւ հասարակական գործիչները միթէ չը գիտեն ու չեն հասկանում, որ ամեն մի խոշոր հասարակական երևոյթ, ինչպէս և ամեն մի խոշոր հասարակական ու քաղաքական կազմակերպութիւն միշտ որոշ պայմանների և շատ լուրջ պատճառների արդիւնք է լինում: Իսկ հէնց որ այդ պայմանները փոխվում են, պատճառները վերանում, երևոյթն էլ անհետանում է, կազմակերպութիւնն

էլ լուծվում է: Եւ եթէ այս օրէնքը ճիշտ է և ընդունվում է բոլոր հասարակական երևոյթների ու կազմակերպութիւնների համար, նա պիտի ընդունվի և Դաշնակցութեան վերաբերեալ: Այդ պարագայում պէտք է միանգամայն հաշտվել այն մտքի հետ, որ Դաշնակցութեան մէջ առաջացած ներկայ բէակցիան մի շատ բնական երևոյթ է:

Մենք աւելին կ'ասենք. Դաշնակցութեան ներկայ բէակցիան ոչ միայն շատ ժամանակակից ու բնական երևոյթ է, այլ և նա սաստիկ ուշացած է. այդ բէակցիան տեղի պիտի ունենար սրանից շատ տարիներ առաջ, եթէ միայն մի քանի քաջբռնկ ու պատահական հանգամանքներ չը նպաստէին նրան իր անբնական գոյութիւնը պահպանելու:

Պարզենք մեր միտքը:

Ինչպէս յայտնի է, Դաշնակցութիւնը կազմակերպվել ու հրապարակ էր եկել Տաճկահայաստանի ազատագրական գործը վարելու միասիայով: Եւ, ինչպէս հաւատացնում են, այդ կազմակերպութիւնը իր գործունէութիւնը սկսել է 1890 թւականից: Բայց յայտնի է և այն, որ Դաշնակցութիւնից մօտ երկու տարի առաջ նոյն միասիայով հրապարակ էր եկել մի այլ կուսակցութիւն՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը, որի անդրանիկ և ամենամեծ գործերից մէկն էր 1890 թ. յուլիսի 15-ի Պօլսում (Գում-Գալուի) կատարած առաջին ազգային ցոյցը, որը, կարելի է ասել, սկիզբը դրեց բոլոր յետագայ յեղափոխական շարժումներին և որի ազդեցութեան շնորհով է հէնց, որ սկիզբ առաւ ու կազմակերպվեց Դաշնակցութիւնը: (Տեղն է այստեղ փակագծի մէջ ասել, որ տարեգրաբաններ ու տասնամեակներ կատարելու սիրահար՝ Դաշնակցութեան շէֆերը չափազանց մոռացութեան են տուել հայկական յեղափոխութեան անդրանիկ գոհերին, որոնց խիզախ նահատակութիւնը շատ աւելի արդիւնաւոր հետևանքներ ունեցաւ, քան բանկ Օտոմանն ու Յանասօրը):

Դաշնակցութեան ղեկավարներին շատ լաւ յայտնի է և այն, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը, որը, այդ անկարող են ուրանալ, մինչև 1896 թ. Տաճկաստանի բոլոր յեղափո-

խական շարժումների ամբողջ ծանրութիւնը միայնակ իր ուսերի վրա էր կրում, 96 թւականին յանկարծ մի սուկալի բէակցիայի ու ներքին երկպառակուսիների մէջ ընկաւ, որոնց շատ բնական հետեանքը այն եղաւ, որ այդ ոչ պակաս վիթխարի կուսակցութիւնը քայքայվեց, երկու մասի բաժանվեց ու մինչև այսօր էլ անկարող է նորից ոտքի կանգնել: Ճիշտ է, այդ կուսակցութեան երկու ֆրակցիաները էլ դեռ անուանական կերպով քարշ են տալիս իրանց գոյութիւնը, բայց իրապէս նրանք արդէն մի-մի գիականներ են ներկայացնում:

Արդ՝ ի՞նչն էին այդ զօրաւոր կուսակցութեան այդ ձևով քայքայվելու ու ամբողջ աշխարհի առաջ խայտառակվելու իսկական պատճառները: Մի՞թէ այդ ժամանակվայ է այդ կուսակցութեան մէջ եղած Միհրաններն ու Սե-Սեւոյանները, ինչպէս որ, Դաշնակցութեան այժմեան ղեկավարների նման, միամտաբար կարծում է հաւատացած էին այն ժամանակ շատերը: Եթէ զանազան անհատները գերբնական ոյժ ունենային մի ձեռքի հարուածով այդպիսի ամրակուռ կազմակերպութիւնը քար ու քանդ անելու, նրանք այդ կանէին աւելի առաջ, մի այլ ժամանակ: Բայց ինչո՞ւ այդ «չարամիտները» հրապարակ եկան ու իրանց քայքայիչ «չարամտութեան» համար պարարտ հող գտան հէնց Թիւրքիայում սկսված հայկական կոտորածներից յետոյ, երբ նոյն իսկ Սուլթանի կողմից ստորագրված Մայիսեան բեֆօրմներէ ծրագրերը վերջնականապէս Բօսֆորի ջուրն էր նետված ու հայ ժողովրդի ազատութեան մասին այլևս ոչ մի յոյս չէր մնացել:

Բանն էլ հէնց նրանումն է, որ քանի այդ յոյսը դեռ սաստիկ վառ էր ամենքի մէջ, քանի որ բոլորն էլ կատարելապէս վստահ էին իրանց ձեռնարկած «գործի» շիտակութեան ու աջողութեան վրա, ոչ ոք չէր էլ մտածում քննութեան անելու ու կրիտիկայի ենթարկելու այդ կուսակցութեան ոչ ծրագրերը և ոչ էլ նրա գործունէութեան եղանակները: Բայց հէնց որ գործը անաջող ելք ունեցաւ, հէնց որ բոլորն էլ նկատեցին որ հայ ժողովրդի յօնքը շինելու փոխա-

րէն խփել են նրա աչքն էլ են հանել, այն ժամանակ այս կուսակցութեան մէջ բոլորն էլ զգաստացան ու սկսեցին միմեանց մէջ այդ դժբաղդութեան իսկական հեղինակներին որոնել:

Իսկ մի շատ բնական երևոյթ էր և այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Հնչակեան կուսակցութեան նպատակը կազմող «գործի» անանկութիւնը անհրաժեշտօրէն ու հետևողաբար պիտի անանկութիւն առաջացնէր և այդ կուսակցութեան մէջ, որ և եղաւ:

Սակայն ինչո՞ւ նոյն անանկութիւնն ու նոյն քայքայումը այն ժամանակ տեղի չունեցաւ նաև Դաշնակցութեան մէջ: Չէ՞ որ սա էլ միևնոյն անանկացած «գործի» համար էր հրապարակ եկել ու, ինչպէս այժմ մեզ հաւատացնում են, 1890 թւականից այդ «գործոյն» էր զբաղւել:

Ըստ երևոյթին դա մի տարօրինակ հանելուկ է, սակայն, մի շատ հեշտ լուծելի հանելուկ:

II.

Կրկնում ենք, ի՞նչպէս պատահեց, որ Հնչակեան կուսակցութեան հետ միաժամանակ բէակցիայի ու քայքայման ջենթարիկից և Դաշնակցութիւնը, քանի որ այդ երկու կուսակցութիւնն էլ միևնոյն միասիայով ու միևնոյն յոյսերով էին հրապարակ եկել: Չէ՞ որ այդ յոյսերը 96 թ. միանգամայն խորտակվեցին:

Այդ, ըստ երևոյթին, խրթին հանելուկը շատ պարզ ու հասկանալի կը դառնայ ամենքի համար, եթէ մենք նրանց յիշեցնենք, որ Դաշնակցութիւնը, հակառակ նրա շէֆերի բոլոր պնդումներին, մինչև 1896 թ. Տաճկաստանի համար իրապէս բոլորովին գոյութիւն չունէր և նա մինչև այդ ժամանակ մի կատարեալ ֆիկցիա էր:

Ճիշտ է, Դաշնակցութիւնը կազմակերպվեց ու իր հիմքը դրեց Կովկասում դեռ 1890 թւականին, բայց նա մինչև 96 թւականը ոչ մի գործունէութիւն չունեցաւ Տաճկաստա-

նում ու ոչ մի ներգործական դեր չը կատարեց այնտեղ կատարվող դէպքերի վրա: Այդ մասին կարող են վկայել այդ կուսակցութեան հիմնադիր բարեխիղճ անդամները, որոնք աւելի մօտիկից են ծանօթ այդ կուսակցութեան պատմութեանը, քան զանազան թուիչեաններ ու Խաթակներ, որոնք այն ժամանակ, երևի, դեռ աշակերտական նստարաններին վրա էին գտնվում, իսկ վերջն էլ, «մեծ-մեծ» գործերով զբաղված լինելով, ժամանակ չեն ունեցել իրանց կուսակցութեան անցեալի հետ գէթ փոքր ինչ լաւ ծանօթանալու, և ամենայն անբարեխիղճութեամբ աղաւաղում են անցեալի դէպքերն ու պատմութիւնը հազար ու մի տեսակ աղաւաղումներով և բեկլամներով:

Որչափ էլ տարօրինակ թւայ մեր ասածը, նա մանաւանդ զանազան լեզուներով սնված ու կրթված դաշնակցականներին, այնուամենայնիւ իրողութիւնը այն է, որ, կրկնում ենք, Դաշնակցութիւնը մինչև 1896 թ. գործունէութիւն չունեցաւ ու չը կարողացաւ ունենալ այն երկրում, որի համար նա կազմակերպվել ու երևան էր եկել: Բայց, ի հարկէ, սրանով մենք չենք ուզում ասել, թէ այդ կուսակցութիւնը բոլորովին անգործ էր: Ամենևին ոչ. նա գործում էր, նա գործում էր Կովկասում և Ռուսաստանի ու այլ հայաբնակ վայրերում: Սակայն, նրա գործունէութիւնը կայանում էր նախ նրա մէջ, որ այդ բոլոր տեղերում կազմակերպութիւններ էր ստեղծում, երկրորդ՝ խիստ պրօպագանդ էր անում... «անիծված» հնչակեանների ու Երանց սօցիալիզմի դէմ, և երրորդ, որ ամենից գլխաւորն է, և որի վրա էր դարձված դաշնակցականների ամբողջ ուշադրութիւնն ու եռանդը, փող և միշտ փող էր հաւաքում...

Որպէս զի մեր այս ասածները անբարեխիղճութեան հետևանք ու գրպարտութիւն չը համարվի, մենք այս անգամ վկայ ենք բերում նախ այն մի քանի թուղթիկները, որ այն ժամանակ մերթ ընդ մերթ հրատարակում էր Դաշնակցութիւնը թերթի փոխարէն, և ապա՝ «Իրօշակի» այն ՆՆ-ը, որ մինչև 1894 թ. ամառը լոյս էին տեսնում տա-

րէնը մի Ն: Թէ այդ թուղթիկներում և թէ «Իրօշակի» այդ ՆՆ-ում, կուսակցութիւնը միշտ տպագրում էր իր բոլոր ստացած ու հաւաքած գումարները, գումարներ, որոնք այն ժամանակվայ համար մի շատ խոշոր բան էին համարվում և այն ժամանակվայ՝ միշտ քաղցած ու մինչև կոկորդը արեան ու վտանգների մէջ խրված հնչակեանների նախանձն ու զայրոյթն էին շարժում:

Բայց, անբարեխիղճ չը լինելու համար, կարևոր է այստեղ ասել, որ Դաշնակցութեան այդ գործունէութիւնն էլ շատ երկար չը տևեց՝ հազիւ մի երկու տարի, որովհետև նրանց շահատակութիւններն ու խաբեբայութիւնները երեւան հկան և ժողովուրդը այլ ևս չէր վստահանում նրանց դրամ տալու: Մոռացանք ասել, որ նրանց գլխաւորարար անջողովում էր Կովկասում մեծ դրամներ հաւաքել այն պարզ հիման վրա, որ նրանք միշտ հաւատացնում էին միամիտներին, թէ այնտեղ, «երկրում» կատարված (ի հարկէ, միշտ հնչակեանների ձեռքով) հերոսական գործերը Դաշնակցութեան միջոցով են տեղի ունենում:

1892 թ. Դաշնակցութիւնը, իբրև կազմակերպութիւն, այլ ևս համարեա թէ գոյութիւն չունէր: Դաւառական կազմակերպութիւնները, հիասթափված իրանց կենտրոնական վարչութեան (Թիֆլիսում նստած) շէֆերից, բողոքի ձայներ էին բարձրացրել, գործունէութիւն էին պահանջում, բայց յեղափոխական գործ չը կար մէջ տեղում: Ամեն կողմից լքված ու իրանց անելիքը չը գիտեցող շէֆերն էլ, անշուշտ, յաւիտենական մոռացութեան պիտի մատնվէին, եթէ ճիշտ այդ ժամանակ հրատարակ չը գար կաթողիկոսական ընտրութիւնը, որի ժամանակ մեր «սօցիալիստները», մոռանալով իրանց յեղափոխական լինելը, «Մշակի» դրօշակի տակ մտած, ընտրողական անվտանգ պայքարի մէջ նետվեցին իբրև այլևս զուտ մշակականներ:

Հասկանալու համար, թէ որ աստիճան էին այդ հերոսները յափշտակված այն ժամանակ կաթողիկոսական ընտրութիւններով ու թէ որպիսի մեծ յոյսեր ունէին նրանք

Թրիմեան հայրիկի կաթողիկոսութիւնից, և միւսոյն ժամանակ ցոյց տալու համար, թէ սրպիսի վերաբերմունք ունէին նրանք դէպի հայկական յեղափոխութիւնը ընդհանրապէս և դէպի հնչակեաները մասնաւորապէս, մենք այստեղ, իրբև իւրևտրացիա, կը պատմենք երկու շատ բնորոշ պատմական էպիզոդներ:

Ճիշտ այդ ընտրութիւնների ժամանակներում Սասունի հնչակեան գործիչ յայտնի Մ. Տամադեանը մի ընդարձակ և մանրամասն տեղեկագրութիւն էր ուղարկում հնչակեան կ. կենտրոնի իր ընկերներին, որ այդ ժամանակ գրանվում էին Աթէնքում:

Տեղեկագրութիւնը, ի հարկէ, պէտք էր ուղարկել յատուկ սուրհանդակով, որովհետև տաճկական պօստին անկարելի էր վստահանալ: Բայց չէ որ սուրհանդակն էլ կարող էր ձեռքակալվել ու վտանգվել: Ուստի աւելի ապահով լինելու համար, թէ կարևոր հաղորդագրութիւնը անպատճառ նպատակին կը հասնի, Տամադեանը ճիշտ բերլիական խորամանկ Յակոբի օրինակին էր դիմել: Նա միւսոյն տեղեկութիւնները երկու բոլորովին տարբեր ճանապարհներով ու տարբեր սուրհանդակներով էր ուղարկել, որպէսզի, եթէ դրանցից մէկն աւ մէկը վտանգվի, գոնէ միւսը ապահով տեղ հասնի: Իւրաքանչիւր սուրհանդակի համար երկու մարդ էին ընտրված, որոնցից երկուսը ճանապարհ էին ընկել Տիգրանակերտի և Կիլիկիայի վրայով, իսկ միւս երկուսը Ալաշկերտի վրայով: Այս վերջինները մինչև Աթէնք չը պէտք է գնային, այլ Թիֆլիսում բերված թղթերը պիտի յանձնէին հանդուցեալ Գ. Արծրունուն, որին Տամադեանը յատուկ նամակով խնդրել էր, Թիֆլիսից այդ թղթերը պօստին յանձնել, Աթէնք ուղարկելու համար:

Եւ ի՞նչ էք կարծում. առաջին շատ աւելի հեռուսը ու շատ աւելի դժուարին ճանապարհով ուղևորած սուրհանդակ տանողները, թէև շատ ուշ, բայց անվտանգ ու ապահով տեղ էին հասել և թղթերը յանձնել ըստ պատկանելոյն: Իսկ Ալաշկերտի ճանապարհով եկողները հասել էին էջմիածին

ճիշտ այն ժամանակ, երբ ամբողջ դաշնակցական շէֆերը այդտեղ էին հաւաքված, ընտրութիւնների համար: Հէնց այդ շէֆերին էին հանդիպել Տամադեանի ուղարկած մարդիկը, որոնց պարզամտութիւնից և կատարեալ վստահութիւնից օգտվելով, նրանք առել էին բոլոր թղթերը, խոստանալով թէ իրանք կամ Արծրունուն և կամ պօստին կը յանձնեն: Բայց չէին արել ոչ մէկը և ոչ միւսը: Այնուամենայնիւ նրանք կարգացել էին բերված թղթերը և նոյն իսկ բարեհաճել էին իրանց կողմից մի փոքրիկ պատասխան էլ գրել Տամադեանին, մօտաւորապէս հետևեալ բովանդակութեամբ. «Առ այժմ հանգիստ մնացէք, շուտով Հայրիկը կաթողիկոս կը դառնայ և նա ամեն բան կանի ու Հայաստանն էլ կազատի»:

Անցնում է այդ դէպքից մի որոշ ժամանակ: 1893 թ. վերջերում թէ 94-ի սկզբներում (լաւ չեմ յիշում) Սասունից անձամբ Կովկաս է գալիս յայտնի Մուրադը: Նա եկել էր այստեղ յայտնելու, որ թիւրք կառավարութիւնը ամենալուրջ պատրաստութիւններ է տեսնում Սասունի վրա յարձակվելու, որպէսզի այդպիսով ժամանակ չը տայ սասունցիներին հասցնել, որպէսզի հնարաւորութիւն լինի այդ վաւատընրից ու սրից փրկելու: Նա խնդրում էր՝ կամ դրամ տալ սասունցիներին, հէնց տեղումը պէտք եկած պաշարեղէնները գնելու համար, և կամ, եթէ դրամ տալու վստահութիւն չունեն, թող ալիւր ու ռազմամթերք ուղարկեն:

Շատերի դռներն էր թակել Մուրադը, շատերին էր գլուխ խոնարհեցրել, բայց ոչինչ չէր ստացել, գլխաւորաբար, ի հարկէ, այն պարզ պատճառով, որ տարիների ընթացքում դաշնակցականները այնպէս էին վարկաբեկ արել հնչակեաններին, որ ոչ ոք չէր վստահանում սրանց: Դաշնակցականների վարմունքը այս դէպքում կատարելապէս նրամանում էր այն ռուսական առածին, որ ասում է՝ «չունը խոտի վրա էր նստել, ոչ ինք էր խոտն ուտում, ոչ էլ ու-

րիշներին էր թողնում ուտելու: Շատ այս ու այն կողմն ընկնելուց յետոյ, Մուրադը, վերջապէս, դիմում է այն ժամանակվայ դաշնակցական ջոջերին ու նրանցից աջակցութիւն խնդրում.

— Մեր սնդուկը այժմ դատարկ է, — պատասխանում են ջոջերը Մուրադին, — բայց եթէ միջոցներ ունենայինք էլ չէինք կարող ձեզ տալ, որովհետեւ դուք հնչակեան էք: Իսկ եթէ դուք խոստանաք Սասունի դէպքերը չը կապել հնչակեան անուան հետ, այն ժամանակ մենք կարող ենք շուտով պէտք եղած միջոցները հայթայթել»:

Մուրադը չէ համաձայնում և հրապարակա՛մ վերադառնում է Սասուն ձեռնունայն:

Եթէ Մուրադի Կովկաս գալը ոչ մի օգուտ չը տուեց սասունցիներին, գոնէ նա մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ Դաշնակցութեան համար: Կիսակենդան ու լեթարգիական քնի մէջ սուզված դաշնակցականները, նկատելով, որ Մուրադի այս կողմերում երևալը չափազանց նպաստաւոր հետեանքներ ունեցաւ հնչակեանների համար, տեսնելով, թէ ինչպէս Թիֆլիսում ու դաւառներում հետզհետէ Հնչակեան օժանդակիչ մասնաճիւղեր են կազմվում և, ժողովրդի ուշադրութիւնը իրանց վրա հրաւիրելով, ընդհանուրի համակրութեան առարկայ են դառնում, տեսնելով, ասում ենք, այդ բոլորը, դաշնակցականների նախանձը յանկարծ շարժվում է և նրանք ամբողջ թափով նորից հրապարակ են նետվում:

Սակայն նրանք հրապարակ են նետվում ոչ թէ սրի ու կրակի մէջ այրվող սասունցիներին կամ նրանց իբր թէ սիրած «գործին» օգնելու համար, այլ միմիայն և միմիայն կովկասեան նորարողը՝ հնչակեանների դէմ մաքառելու ու նոր ու նոր շահագործութիւններ անելու համար: Եւ իրանց այդ «սուբբ» ու «նուիրական» աշխատանքը աւելի աջողութեամբ առաջ տանելու համար, նրանք սխտւմ են իրանց օրգան «Իրօշակ»-ը կանոնաւորապէս ամիսը մի անգամ լոյս ընծայել: Այդ տեղի է ունենում 1894 թ. (եթէ յիշողութիւննրս ինձ չէ դաւաճանում), ամառվայ ամիսներին միայն:

Եւ Դաշնակցութեան այդ՛ զուտ արտասանման (կատանի վերաբերեալ) «գործունէութիւնը» տեսում է մինչև 1896 թւականը, այսինքն՝ մինչ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի բէֆօրմները հարցը ֆիասկօ կրեց ու երբ, դրա շնորհով, ինչպէս ասացինք, իր հաշիւների ու, տարբերիների ընթացքում փայտայած, սպասելիքների մէջ կատարապէս յուսախար եղած ու գլուխը կորցրած Հնչակեան կուսակցութիւնը ներքին երկպառակումների ու քայքայման մատնվեց:

Դաշնակցութեան 1890 թ. մինչև 1896 թ. ունեցած այդ զուտ արտասանման գործունէութիւնից, որը բացառապէս կայանում էր փող հաւաքելու, հնչակեաններին բարասելու, նրանց դէմ մաքառելու և միևնոյն ժամանակ նըղանց գործերը շահագործելու մէջ, մենք կարող էինք շատ ուշաքեր պատմել, բայց մենք ամենևին դիտաւորութիւն չունենք Դաշնակցութեան պատմութիւնը գրելու, այլ միայն բւզում էինք փաստացի կերպով ցոյց տալ և բացատրել, թէ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնն էլ Հնչակեան կուսակցութեան հետ միաժամանակ երկպառակումների մէջ չընկաւ ու չը քայքայվեց, քանի որ նրանք երկուսն էլ հրապարակ էին եկել միևնոյն միսսիան կատարելու և միևնոյն նպատակին էին ձգտում, իսկ այդ միսսիան, այդ նպատակը հիմնովին խորտակված ու սնանկութեան էր մատնված 1896 թւականին:

Եւ եթէ կարողացաւ ընթերցողը մեզ հասկանալ, այդ, բայց երեոյթին, տարօրինակ հանելուկը պարզապէս բացատրվում է նրանով, որ Դաշնակցութիւնը մինչև այդ թւականը «գործի» բուն ասպարիզում և ոչ մի գործունէութիւն չունենալով, այլ ընդհակառակը ամբողջ 6-7 տարի հէնց այդ «գործի» պարագիտը լինելով, երբէք չէր կարող այդ գործի աջողութեան յոյսերով և անաջողութեան տատապանքներով այնպէս ապրած լինել, ինչպէս ապրել ու տառապել էին հնչակեանները: Թէև, ճիշտ է, Հայաստանի ազատութեան կամ բէֆօրմների հարցը հաւասարապէս ամբողջ հայութեան սրտին էլ մօտ է եղել միշտ, բայց և այն-

պէս մինչև վերոյիշեալ թւականը այդ հարցի ամենամօտիկ տէրը Հնչ. կուսակցութիւնն էր: Եւ եթէ այդ ճիշտ է, ուրեմն և շատ բնական է, որ այդ հարցի ֆիասիօյի հանդիպելը հէնց այդ կուսակցութեան մէջ ամենախիստ բէակցիա պիտի առաջացնէր: Չէ՞ որ եարէն տիրոջը ցաւ կը տայ: Իսկ Դաշնակցութիւնը «եարա» չունէր. ընդհակառակը՝ նրա շարքերում կային մարդիկ, որոնք ուրախ էին «գործի» ֆիասիօյից, որպէսզի չասվի, թէ՛ «Հնչակեանները Հայաստանը ազատեցին», ուստի նրանք աւելի ևս հրահրելով Հնչ. կուս. ներքին պառակտումները. շտապեցին քայքայլող կուսակցութեան տեղը բռնել:

III.

Ո՞վ չէ յիշում 1896-ի կոտորածների սոսկալի թւականը ու նրան անմիջապէս յաջորդող այն ընդհանուր յուսախաբութիւնն ու հիասթափութիւնը, որ տիրեց ու քարացրեց համայն հայութիւնը: Դա մի անասելի ու աննկարագրելի բէակցիայի տարր էր, մի մութ, խաւար, սոսկալի տարր: Հայ ժողովրդի տամնեակ տարիներով արած բոլոր հաշիւները, նրա փայփայած ու իրականանալու բոլոր մօտեցած բոլոր յոյսերը յանկարծ և անսպասելի կերպով մի անգամից խորտակված էին: Եւօրպական մեծ պետութիւնները, նամանաւանդ Անգլիան ու Ռուսաստանը, — որոնց միջամտութեան վրա այնչափ մեծ յոյսեր ունէին հայերը, որոնց ջանքերով էր հէնց լոյս աշխարհ եկել հռչակաւոր, բայց և անիծված 61-րդ յօդուածը, — հէնց իրանց նախաձեռնութեամբ մշակած Մայիսեան բէֆօրիսները Սուլթանին էլ ստորագրել տալուց յետոյ, յանկարծ երես դարձրեցին հայերից, Պիղատոսի նման ձեռքները լուացին ու մի կողմ քաշուեցին, թոյլ տալով «կարմիր» սուլթանին իր կարմիր ու ահռելի ոճրագործութիւնը կատարելու:

Այդպիսի սոսկալի և միանգամայն անսպասելի (գոնէ այն ժամանակ անսպասելի էր համարվում) volte-face-ից ու այնպիսի ահռելի և չը տեսնված կոտորածներից յետոյ, ինչպէս կարելի էր բէակցիայի չը ենթարկվել: Եւ, ինչպէս

ասացինք, շատ բնական է, որ այդ բէակցիային ամենից շուտ և ամենից աւելի ենթարկվողը պիտի լինէր այն կուսակցութիւնը, որ ամենից աւելի էր աշխատել, տառապել և գոհարերութիւններ արել հայկական դատի համար, որը աւելի մօտ էր իրան զգացել այդ դատին և որը ամենից շատ էր փայփայել այդ դատի աջողութեան յոյսերը:

Քննենք մի քանի խօսքերով, թէ ի՞նչ հաշիւներով, ինչ յոյսերով և ինչ համոզումներով ու հաւատալիքներով էր դեկավարվում Հնչակեան կուսակցութիւնը, հայկական դատը իր ձեռքն առնելով ու Տաճկաստանի յեղափոխական շարժումները սկսելով. քննենք և այն, թէ ինչու՞նի էր կայանում այդ կուսակցութեան մէջ յետագայում տիրող բէակցիայի ու ներքին պառակտումների էութիւնը: Դա մեզ համար բանալի կը լինի և Դաշնակցութեան դործունէութիւնն ու ներկայ պառակտումները քննելու համար:

Ինչպէս յայտնի է, Հնչ. կուսակցութիւնը իր երևան գալու հէնց առաջին օրից իրան յայտարարել է սօցիալիստական կուսակցութիւն: Հարկ ենք համարում անցողակի կերպով հէնց այստեղ ասել, որ միանգամայն սխալվում կամ ստում են այսօրվան դաշնակցական շէֆերը, յայտարարելով թէ Դաշնակցութիւնն էլ իր հիմնված օրից սօցիալիստական կուսակցութիւն է եղել: Դրան ապացոյց կարող ենք ասել այն, որ Դաշնակցութեան ու Հնչ. կուսակցութեան միմեանց հետ չը միանալու առաջին և ամենագլխաւոր պատճառը հէնց այս վերջինի ծրագրի մէջ եղած սօցիալիզմն է եղել: Դրա մասին բաւական ընդարձակ բանակցութիւններ կան այդ երկու կուսակցութիւնների արխիւներում էլ, որոնցով կարելի է ստուգել մեր ասածը: Ծիշտ է, Դաշնակցութեան հիմնադիրները մէջ 2—3 «նաբօղնիկներ» կային, բայց դրանք էլ իրանց ընկերներից ազդուելով՝ հետզհետէ աւելի ու աւելի թուեց ազգայնակամներ դարձան: Բացի դրանից, Դաշնակցութեան հակասօցիալիստ լինելը ապացուցանող և մի ամբողջ գրականութիւն կայ. այդ նախ այն «Թուրքիկ»-ի ու «Դրօշակ»-ի ՆՆ-ն են, որ, ինչպէս ասացինք, լոյս են տե-

սել մերթ ընդ մերթ մինչև 1894 թւականը, ապա «Հնչակի» ու «Դրօշակի» հէնց այդ 94 թւականի ՅՅ-ները, որոնք լիքն են սօցիալիզմի մասին մղված բանակոխումներով: Սակայն վերադառնանք դեռ Հնչ. կուսակցութեանը:

Ասացինք, որ այդ կուսակցութիւնը հէնց իր երևան գալու օրից իրան սօցիալիստական է յայտարարել: Եւ յիշաւի, հայկական կեանքում, եթէ չենք սխալվում, այդ կուսակցութիւնը առաջինն է եղել, որ թէօրիապէս զբաղվել է սօցիալիստական խնդիրներով, ու մի քանի թարգմանական և ինքնուրոյն բրօշուրներով հիմք է դրել սօցիալիստական մամուլի և գրականութեան: Սակայն այդ բոլորը եղել է համեմատաբար շատ սահմանափակ չափերով և այն էլ միամիայն թէօրիապէս: Իսկ իրական կեանքի մէջ, գործունէութեան բուն ասպարէզում, ամենաթուուր սօցիալիստ հնչակեանն էլ, շրջապատող պայմանների ու հանգամանքների շնորհով, ամենապարզ նացիօնալիստ յեղափոխական էր դառնում: Իսկ սօցիալիզմից ամենաշատը մնում էր միայն դեմօկրատիզմը, որի ամենազլխաւոր արտայայտութիւնը նրա մէջ էր կայանում, որ այդ կուսակցութիւնը մի քանի փորձեր արեց թուրք ժողովրդին և նամանաւանդ քիւրդ աշիրէթներին էլ շահագրգռել յեղափոխական շարժումներով ընդդէմ «բռնապետական բէթիմի», որի փոխարէն պիտի հաստատվէր «հայկական ռամկավարական» կառավարութիւն: Այդ փորձերն էլ սակայն միանգամայն անաջող դուրս եկան. դրանց հեղինակները ձերբակալվեցին թուրքերի ու քիւրդերի ձեռքով և, մի լաւ ծեծվելուց յետոյ, կառավարութեան ձեռքը յանձնվեցին:

Բայց այդ հանգամանքը բոլորովին չէր կասեցնում հընչակեանների եռանդը, նրանք մի առանձին նշանակութիւն չէին տալիս իրանց՝ հրապարակի վրա բոլորովին միայնակ լինելուն: Եւ այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ հնչակեանները առ-ոչինչ էին համարում օսմանեան պետութեան զինուորական ոյժը, ոչ թէ նրանք մեծ վստահութիւն ունէին իրանց ոյժի ու գօրութեան վրա, բոլորովին ոչ. նրանք շատ

լաւ հասկանում էին, որ եթէ նոյնիսկ ամբողջ Տաճկաստանում եղած բոլոր հայերն էլ կազմակերպված ու զինված ճակատամարտի դուրս գան օսմանեան կառավարութեան դէմ, այնուամենայնիւ յազթողը դարձեալ այս վերջինը կը լինի, որովհետեւ կուռղ ոյժերը չափազանց անհաւասար էին ու կուելու պայմաններն էլ հայերի համար միանգամայն աննպաստ: Բայց, տեսէք որ, այդ բոլորը շատ լաւ հասկանալով հանդերձ, հնչակեանները մաղաչափ անգամ չէին վհատում իրանց անաջողութիւններից և անվեհերութեամբ շարունակում էին, թէկուզ բոլորովին միայնակ, կռիւ մղել թէ կառավարութեան և թէ նոյնիսկ քիւրդ աշիրէթների դէմ:

Ի՞նչն էր, ուրեմն, նրանց այդ աստիճան յանդուգն դարձնում, ի՞նչ յոյսերով ու հաւատալիքներով էին ղեկավարվում ոչ միայն հնչակեանները, այլ և ամբողջ հայութիւնը այդ ժամանակներում: Ահա հէնց այս հարցերի տակն է թաղված ամենամեծ շան գլուխը:

Այդ՝ Դաւիթեան յանդգնութիւն ներշնչող միակ յոյսն ու ապաւէնը, ինչպէս բոլորին էլ յայտնի է, ևւրօպական «մեծ» պետութիւնների միջամտութեան խնդիրն էր: Եւ դա ոչ թէ մի լոկ յոյս էր, այլ մի իսկական հաւատ, մի խոր համոզում, որի դէմ կասկած յայտնողը քարկոծելու արժանի մի հերետիկոս կարող էր համարվել: Թէև այս էլ ասելու է, որ այդ ժամանակներում (նոյնիսկ մինչև վերջերս էլ) այդ մասին իսկի կասկած յայտնող էլ չը կար: Եւ իսկապէս, ինչպէս կարելի էր կասկածել. չէ՞ որ բոլոր պատմական փաստերն ու հէնց ինքը Բերլինի դաշնագրի 61-դ յօդուածը անհերքելի գրաւականներ էին: Միթէ Բալկանեան թերակղզու մեղ նման փոքրիկ ազգերը միայնակ էին իրանց ազատութիւնը ձեռք բերել, միթէ հէնց այդ մեծ պետութիւնները չէ՞ին, որ, թէկուզ հէնց իրանց սեփական շահերի տեսակէտով ղեկավարվելով, օգնութեան էին հասել Յունաստանին, Բուլղարիային և այլոց ու անկախութիւն պարգևել նրանց: Իսկ փոքրիկ ազգերից և ոչ մէկը իր ազատագրա-

կան շարժումներից առաջ 61-րդ յօդուածի նման մի հաստատ երաշխաւորութիւն չէր էլ ունեցել: «Հետևապէս,—մտածում էինք մենք բոլորս այն ժամանակ,—հայերս այդ տեսակէտից շատ աւելի լաւ պայմանների մէջ ենք գտնուում. մենք աւելի ևս վստահ պիտի լինենք, որ պետութիւնները կը միջամտեն մեր դատին: Իսկ եթէ մինչև այժմ դրանցից և ոչ մէկը չէ մտածել միջամտելու, դա պարզապէս նրա համար է, որ մենք մինչև օրս այդ պետութիւններին «փայտէ շերեփով» ենք դիմել, այնինչ յոյներն ու բուլղարները արիւնոտ սրերեն ցոյց տուել: Երբ մենք էլ ցոյց տանք եւրոպացիներին, թէ մենք ևս գիտենք ազատութեան համար մարտնչել, այն ժամանակ նրանք էլ միջամտելու առիթ կ'ունենան և թիւրք կառավարութեանը կը սանձահարեն»:

«Եւ պետութիւնները անպատճառ պիտի միջամտեն մեր դատին,—շարունակում էին այդ ընդհանուր «հաւատամքը» մասնաւորապէս հնչակեանները,—ոչ թէ մարդասիրական զգացումներից, այլ պարզապէս իրանց սեպհական շահերից դրդված, ուստի բոլորովին հարկաւոր չէ և միանգամայն անմտութիւն է եւրոպացիներին աղերսանքներով դիմելը: Հետևապէս բոլորովին նշանակութիւնից ու արժէքից զուրկ են թէ եւրոպական լեզուներով թերթեր հրատարակելը (այն ժամանակ Լօնդօնում հրատարակվում էին Բրուսալիի «Haïastan»-ը և պ. Մ. Չերազի «l'Armenie»-ն), և գանազան միտինգներ սարքելը»:

Ճիշտ էին արդեօք մտածում հնչակեանները թէ սխալ, —գրա մասին չէ այժմ մեր խօսքը: Սակայն այսչափ կարող ենք մենք պնդել, որ «մեծ» պետութիւնների միջամտութեան խնդրի վերաբերեալ ոչ մի տարաձայնութիւն չը կար հնչակեանների և ոչ-հնչակեանների միջև. այդ բոնը, ինչպէս ասացինք, մի շատ անքակտելի հաւատ ու անճերքելի համոզում էր դառել այն ժամանակներում ամբողջ երկրագնդի վրա ապրող բոլոր հայերէ, նամանաւանդ ինտելիգենտ հայերի համար: Եւ հէնց այդ համոզումն ու այդ հա-

ւատն էին այնպիսի յանդգնութիւն ներշնչում հնչակեաններին ու զօրավիզ հանդիսանում նրանց:

Ճշմարտութիւն է և այն, որ այդ բոլոր յոյսերը, հաւատն ու համոզումը, 1896 թւականին դառն իրականութեան մերկ ժայռերին զարնվելով, փշրվեցին, խորտակվեցին, իրանց փլատակների տակ ամբողջ 300 հազար հայերի դիակներ թողնելով:

Եւրոպական պետութիւնները չը միջամտեցին, նրանք «դաւաճանեցին»: Բայց չէ՞ որ արդէն սկսվել էր միջամտութիւնը, չէ՞ որ հէնց այդ պետութիւնների ձեռքով մշակվեցին Մայիսեան րէֆօրմները: Ի՞նչու չը շարունակեցին իրանց սկսած գործը և, Պիղատոսի նման, հայերին «մեծ մարդասպանի» ձեռքը մատնեցին: Ո՞վ էր մեղաւորը, ո՞ւմ յանցանքն էր այս բոլորը:

Ահաւասիկ այս ու սրա նման մի շարք հարցեր էին, որ մեխի նման միմեանց յետեից ցցվում էին այն ընդհանուր յուսախափութեան ու վհատութեան ժամանակ իւրաքանչիւր հայի գլխում: Բայց այդ մեխերը նոմանաւանդ մի մի ժահրոտ վէրք էին բանում հնչակեանների յոգնած ուղեղում ու ցաւատանջ սրտում, որովհետև իրապէս նրանք էին յայտնվում այդ ամբողջ աղէտների սկզբնապատճառը և 300 հազար հայերի կոտորածը նրանց խղճի վրա էր գլխաւորապէս ծանրանում: Շատ բնական է, ասացինք, ուրեմն, որ ամենից առաջ և ամենից աւելի հէնց Հնչակեան կուսակցութիւնը զբաղվէր վերագրեալ հարցերով ու ինքն իրան հաշիւ տար իր երկարամեայ գործունէութեան մասին: Անշուշտ խոշոր սխալներ տեղի ունեցած պիտի լինէին, որ «գործը» այդպիսի դժբաղդ վախճան ունեցաւ: Պէտք էր, ուրեմն, գտնել այդ սխալները, օգտվել անցեալի դառն փորձերից ու նոր մեթոդներ, գործունէութեան նոր եղանակ մշակել և ապա նորից հրապարակ դուրս գալ «գործը» շարունակելու: Չէ՞ որ հարցը վերջացած չէր, չէ՞ որ հայկական դատը ոչ միայն լուծում չէր ստացել, այլ և աւելի էր կնճռոտվել:

ի՞նչ անելու էր, ի՞նչպէս գործելու, ի՞նչպէս վարվելու էր այսուհետեւ, անա դարձեալ նոր հարցեր, որ պալիս յաջորդում էին վերոգրեալ առաջին հարցումներին:

Եւ Հնչ. կուսակցութիւնը այդ նոյն 1896 թ. իր համագումարում փորձեց զբաղվել այդ խնդիրներով: Սակայն վէրքը այն աստիճան խորունկ ու թարմ էր, խնդիրները այն աստիճան կնճռոտ, որ նրանց լուծելը համագումարի ոյժերից միանգամայն վեր էին: Միակ բանը, որ ցերեկվայ պէս պարզ էր ամենքի համար, այն էր, որ գործունէութեան հին եղանակով, հին մեթոդներով ու հին ձևերով այլևս անհնարին ու միանգամայն կորստաբեր էր շարունակելը: Անհրաժեշտ է նոր մեթոդ, նոր եղանակ մշակել գործունէութեան համար, ասում ու կրկնում էին ամենքը: Բայց թէ իսկապէս ի՞նչի մէջ պիտի կայանար այդ նոր մեթոդը ու գործունէութեան նոր եղանակը, այդ մասին ոչ ոք չէր կարողանում մի պարզ ու որոշ ծրագիր ներկայացնել: Միակ բանը, որ կարողանում էին ընդգծել այդ խնդրի վերաբերեալ, այն էր, թէ մի անգամ ընդմիջտ պիտի թողնել մասնակի ցոյցեր և շարժումներ անելու գաղափարը և պէտք է ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստել ժողովուրդը: Այդպէս ասելով, նրանք կարծում էին, թէ արդէն ամեն բան ասել ու վերջացրել են ու թէ այդ ամենազլխաւոր և էական հարցն էլ արդէն լուծված է, մոռանալով ու զանցառութեան տալով այն ամենահիմնական հարցը, թէ արդեօք սր աստիճան հնարաւոր կարող էր լինել հայ ժողովրդին ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստելը այդչափ մեծ դժբաղդութիւնից յետոյ և թէ, որ աւելի գլխաւորն է, կարելի՞ էր յոյս ունենալ, թէ դիցուք Թիւրքիայի բոլոր հայերը, մի անգամից ապստամբելով, պիտի աջողէին օսմանեան լուծը թօթափել, եթէ ոչ՝ նորից պէտք էր պետութիւնների միջամտութեան վրա յոյս դնել զլխաւորաբար:

Պէտք է խոստովանել, որ այն ժամանակ խնդրի այդ ամենակական կողմով հնչակեան համագումարում ոչ ոք չէ

էլ լրջութեամբ զբաղվել. եւրօպական միջամտութեան ֆէտիշը այն աստիճան սուրբ ու նուիրական էր ամենքի համար էլ, նա այնչափ սիրելի էր իւրաքանչիւրի սրտին ու այնքան խորն էր թափանցել իւրաքանչիւրի ուղեղի մէջ, որ նոյնիսկ սրբապղծութիւն կը համարվէր նրան տեղից շարժելը: Ժողովականներին այդ ֆէտիշից աւելի զբաղեցրել էր այն հարցը, թէ ինչո՞ւ «մեծ» պետութիւնները անսպասելի կերպով երես դարձրեցին հայկական դատից: Եւ նրանց մի անագին մասը եկել էր այն տղայամիտ եզրակացութեանը, թէ դրա պատճառը միմիայն այն է եղել, որ Հնչ. կուսակցութիւնը իր ծրագրով սօցիալիստական է համարվել, որ եւրօպացիների համար նոյնն է, թէ նիհիլիստ կամ անիշխանական. ուստի և նրանք չէին կարող այդպիսի մի՛ ընդհանուր անարգանքին արժանացած կուսակցութեան ձեռքով վարած դատին հովանաւորութիւն ցոյց տալ: Այլ խօսքերով՝ հայ ժողովրդի ամբողջ դժբաղդութեան ու հայկական դատի անաջող ելքի ամենազլխաւոր պատճառը սօցիալիզմն է ևղել, ուրեմն և գործի ամբողջ պատասխանատուութիւնն ու յանցանքն էլ կուսակցութեան հիմնադիրների վրա է ընկնում, որոնք ուսանայեր և Թիւրքիայի ժողովրդին ու պայմաններին անձանօթ լինելով, վերցրել այնպիսի ծրագիր են մշակել, որի շնորհով փոխանակ հայ ժողովրդի յօնքը շինելու, նրա աչքն էլ հանվեց:

Ահա հէնց այդտեղից էլ զլխաւորաբար սկսվում են Հնչ. կուսակցութեան ներքին պատակտումները, սուր ու զրմբոցը, որոնք վերջանում են այդ կուսակցութեան երկու մասի բաժանվելով, բայց և որոնք շարունակվում են ամբողջ 6—7 տարիներից աւելի և ջլատում ու բռնորովին քայքայում են բաժանված երկու ֆրակցիաներին էլ: Հէնց այդ ընդհանուր բէակցիայի, Հնչ. կուսակցութեան այդ ամենախիստ երկպառակունքների ժամանակ է, որ վերջապէս Դաշնակցութիւնը հրապարակ է նետվում և ակտիվ գործունէութիւն է սկսում Տաճկաստանում:

IV.

Այսպէս ուրեմն, Տաճկաստանի յեղափոխական գործունէութեան ասպարէզում Դաշնակցութիւնը իրապէս հրապարակ է գալիս 1896 թւականին, մի թւական, որը իսկապէս ոչ քե գործելու, այլ շատ աւելի զինադադարի տարի եր: Ինչպէս մեր յօդուածի նախորդ գլխում ասացինք, մեծ պետութիւնների պիղատոսական անսպասելի վարմունքը և միմեանց ետեից օրը ցերեկով սխտեմատիքաբար կատարված անհաւատալի կոտորածները ախպիսի սոսկալի ու ճնշող ազդեցութիւն էին արել ամբողջ հայութեան և նամանաւանդ Տաճկաստանում ապրող ու սոսկումներին տկոնատես եղած ժողովրդի վրա, որ այդպիսի ընդհանուր վհատութեան ժամանակներում մի որ և է լուրջ յեղափոխական շարժում առաջ բերելու մասին յուսալն ու մտածելը աւելի քան անմտութիւն էր:

Սակայն անարդարութիւն կը լինի մեր կողմից ասելը, թէ Դաշնակցութիւնը, իր յեղափոխական գործունէութեան գէրիւտը—նախ Բանկ-Օտօմանի վրա յարձակվելը և ապա Սանասօրի հոշակաւոր արշաւանքը—սկսելով, մտածում էր մի որևէ լուրջ շարժում առաջ բերել թիւրքիայում: Բոլորովին ոչ. նրան այդ տեղ հետաքրքրող միակ կարևոր կէտը պարզապէս այն էր, թէ՛ «չէ՞ որ հարկաւոր է, որ, վերջապէս, Դաշնակցութիւնն էլ իր գոյութիւնը ցոյց տայ և ապացուցանի, թէ ինքն էլ է գործում»:

Ճիշտ այս արգումենտով էր որոշվել Սանասօրի արշաւանքը կատարելու հարցը և այդ իմաստով էր մեծամասնութիւնը պատասխանել, այդ հարցի մասին վերջնական վճիռ կայացնելու համար գումարված ժողովում, այն մի բանի աւելի լրջամիտներին, որոնք այդ արշաւանքը չափազանց անմիտ և վտանգաւոր քայլ էին համարել:

Պէտք է, վերջապէս, ապացուցանել, որ Դաշնակցութիւնն էլ է գործում, — ահա միակ միտքը, միակ խթանը,

որ հիմք ծառայեց Դաշնակցութեան հրապարակ նետվելուն: Եւ անհրաժեշտ էր այդ ապացոյցը շուտով տալ, քանի որ Հնչ. կուսակցութիւնը իր քայքայման ու կազմալուծման ֆազիսի մէջ էր գտնվում և դեռ չէր կարողացել նորից իր ոյժերը ամփոփել ու իր նախկին զօրաւոր դիրքը բռնել «գործի» ասպարէզում: Եւ հէնց դրա համար էլ անհրաժեշտ էր յարմար առիթից լաւ օգտվել՝ մի կողմից աւելի մեծ չափերով ու համարձակութեամբ ջանալ բոլորովին վարկարեկ անելու այդ «անիծված» կուսակցութիւնը, իսկ միւս կողմից հասարակութեանը ցոյց տալ, թէ ահա կայ մի այլ կուսակցութիւն, որը կարող է կործանվող կուսակցութեան տեղը բռնել և աւելի լաւ կերպով փոխարինել նրան: Կարծես թէ հէնց այդ նպատակի համար էլ, ճիշտ այդ թւականներում, մէկը միւսի ետեից լոյս են տեսնում Դաշնակցութեան մի քանի կիսապաշտօնական թերթեր էլ, — «Շարժումը» Բուլբարիայում, «Հայրենիքը» Ամերիկայում, — որոնք, գլխաւոր օրգան «Դրօշակի» հետ մի ընդհանուր համերգ կազմելով, մի կողմից անասելի փչոցներով փառաբանում, երկինք են բարձրացնում Դաշնակցութեան նոյնիսկ չը կատարած «հերոսական» գործերը, — ինչպէս օրինակ Սանասօրում ցեղապետ Շաքիր-աղային սպանված ու զէնքերն անգամ խլած հոշակելը, որի, սակայն, քիթն անգամ չէին արնեցրել, — իսկ միւս կողմից խիստ կերպով քննադատում և բոլորովին առ ոչինչ յայտարարում հնչակեանների ամբողջ գործունէութիւնը և, որ ամենից գլխաւորն է, հաղար ու մի՛ նոյնիսկ իրանց չը հաւատացած զրոյարտութիւններով, բամբասանքներով ու հնարովի այլանդակութիւններով անուանարկում, անվերջ անուանարկում և ցեխի հետ հաւատարեցնում Հնչ. կուս. ղեկավարներին, այն ղեկավարներին նամանաւանդ, որոնք նրանց կարծիքով ամենից վտանգաւորն էին Դաշնակցութեան համար:

Այդ՝ Հնչ. կուսակցութեան գործունէութեան մասին արված քննադատութեան (մի կողմ թողնելով այս ու այն անհատի մասին տարածած բամբասանքներն ու հնարովի

ղրպարտութիւնները) ամենածիծաղելի ու մազալու կողմը այն էր, որ Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ գործունէութեամբ, իր գործելու ու այդ մասին մտածելու եղանակներով ոչ միայն մազաչափ չէր տարբերվում հնչակեաններից, այլ ընդհակառակը, կարծես թէ քայլ առ քայլ հետեւում էր սրբանց ու գնում շարունակ սրանց գծած շաւղով:

Մեր նպատակից, ի հարկէ, դուրս է Դաշնակցութեան ամբողջ գործունէութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններով այստեղ քննադատութեան ենթարկելը, բայց ընդհանուր գծերով մենք կարող ենք ասել այն, որ

1) Դաշնակցութիւնը նոյնպէս թիւրքիայում ազատ և անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին էր երազում, ինչպէս և Հնչ. կուսակցութիւնը:

2) Դաշնակցութիւնը նոյնպէս անգիտակցաբար հաւատում էր, թէ պիտի կարելի լինի քիւրդ և թիւրք ժողովուրդներին էլ շահագրգռել «ազատ Հայաստան» ստեղծելու նպատակով մղված յեղափոխական շարժումներով, ինչպէս և Հնչ. կուսակցութիւնը:

3) Դաշնակցութիւնն էլ նոյն Բերլինի դաշնագրի զբ-բազդ 61-րդ յօդուածի վրա յենվելով էր փայփայում իր ցնորամիտ երազները, ինչպէս և Հնչ. կուսակցութիւնը:

4) Դաշնակցութիւնն էլ նոյն Չերմեռանդ հաւատն էր տածում դէպի այն մեծ ու բոլոր հայկական աղէտների պատճառ եղող Ֆետիշը, որ «մեծ» պետութիւնների միջամտութեան անունն է կրում, ինչպէս և Հնչ. կուսակցութիւնը:

Դաշնակցականները, իրանց մամուլի ու բանաւոր քարոզների ժամանակ նոյնպէս սաստիկ դէմ էին եւրոպական պետութիւններին դիմելուն, նրանց աղերսազրբեր ներկայացնելուն և առհասարակ եւրոպացիների մէջ հայերի օգտին պրօպագանդ անելուն, հնչակեանների նման այն միտքը յայտնելով, թէ եւրոպական պետութիւնները ոչ թէ մարդասիրական զգացումներից զրբված պիտի միջամտեն հայկական դատին,

այլ միմիայն իրանց սեփական շահերից զրբված: Եւ հէնց դրա համար էլ՝ Դաշնակցութիւնը սրչափ հաւածել է խեղճ Մինաս Չերազին իր «l'Armenie» թերթով հանդերձ: Բայց հէնց նոյն Դաշնակցութեան ջանքերով Պարիզում ստեղծվեց «Pro Armenia» թերթը, որը նոյն դերն էր կատարում, ինչ որ և պ. Չերազի թերթը, և նոյն Դաշնակցութիւնն էր, որ երկու եպիսկոպոսների ու իրանց մի «ընկերի» ձեռքով աղերսազրբեր ուղարկել սուեց մեծ պետութիւններին:

5) Դաշնակցութիւնն էլ նոյն մասնակի ցոյցերի ու հրոսակային խմբերի սիսաէմով է վարում «գործը», ինչպէս և Հնչակ. կուսակցութիւնը:

Ինչպէս տեսնում էք, և ոչ մի տարբերութիւն չը կար այդ երկու կուսակցութիւնների գործունէութեան ու ստածած երազների միջև:

Այստեղ էլ միակ տարբերութիւնը այն էր, որ ինչպէս տեսանք, Հնչ. կուս. լինելով առաջինը «գործի» մէջ և իբրև կարապետ այդ գործի, աւելի շատ իրաւունք ունէր հասարակութեան և պատմութեան առաջ արդարանալու իր արած սխալների, հայ ժողովրդի գլխին ակամայից բերած շարիքների համար, քան Դաշնակցութիւնը, որը, հրապարակ գալով աւելի ուշ և իր աչքի առաջ ունենալով հնչակեանների մի քանի տարվան կատարած գործունէութեան փորձերը, մազաչափ անդամ ուշադրութիւն չը դարձրեց եղած փորձերի վրա ու բոլորովին չը մտածեց դասեր առնել և օգտվել այդ փորձերից: Այդ իսկ հանգամանքը բաւական է, որ պատմութիւնը իր անողոք դատավճիռը կարգայ Դաշնակցութեան վարիչներին գլխին:

Բայց սրանք ժամանակ չունէին ոչ պատմութեան, ոչ նրա դատավճռի մասին մտածելու ու ոչ էլ իրանց նախորդների արած սխալների մասին երկար ու բարակ խորհելու: Ինչպէս ասացինք, նրանց համար մի տեսակ լօգունդ էր դառել այն միտքը, թէ՛ «պէտք է գործունէութիւն ցոյց տալ»: Եւ նրանք ամբողջ տասը տարվայ ընթացքում ցոյց տուեցին այդ գործունէութիւնը, գործունէութիւն, որը

ընդհանուր առմամբ կարելի է մի շարք հրավառութիւն (Фейерверк) անուանել:

Իսկապէս պէտք է խոստովանել, որ հրավառութեան, ժողովրդի աչքերը գանազան գոյնի լոյսերով ու «Ֆըշանդներով» կուրութեան աստիճանի շրջաններու գործը մի չը տեսնված կատարելագործութեան էին հասցրել Դաշնակցութեան ղեկավարները: Մարդիկ օր ցերեկով, առանց քաշվելու ու այնպիսի յանդգնութեամբ էին ստում, հնարում, չեղածը եղած համարում, իսկ եղածը չափազանցնում, լուծ ուղղ շինում և ճանճը փիղ ներկայացնում, որ դիմացինը այլևս համարձակութիւն չէր ունենում մի որևէ կասկած յայտնելու: Բաւական է այստեղ յիշել այն բոլորը, ինչ որ Դաշնակցութիւնը տարիների ընթացքում ասել, գրել ու պատմել էր Բանկ-Օտոմանի ղէպքի մասին, ու այդ բոլորը համեմատել այն՝ այդ նոյն ղէպքի մասին արված անպաճոճ պատմութեամբի հետ, որ վերջերս միայն արեց ղէպքի ականատեսներից մէկը 1906 թ. «Մշակ»-ի № 217-ում:

Այդ գեռ մի ղէպքն է միայն: Իսկ ո՞վ չէ յիշում և ի՞նչ ասել այն բոլոր բանաւոր ու գրաւոր պատմութիւններին, որ մի ժամանակ աշխարհ թնդեցրին Խանասորի արշաւանքի վերաբերեալ, արշաւանք, որը, իր անմտութեամբ ու անհեթեթութեամբ հանդերձ, թէ ահագին գումարներ նստեց հայ հասարակութեան վրա և թէ եօթ հայկական գիւղերի հիմնայտակ լինելու և բազմաթիւ հայ կտրիճների կորստեան պատճառ եղաւ: Իսկ ի՞նչ ասել նոյնպէս այն փչոցներին, որ Սասունում գործող «քաջերը» նախ իբր Սասունն էին գրաւել, ճալվօրիկի լեռների վրա ազատութեան գրոշակը պարզել, իսկ յետոյ էլ Վան քաղաքին էին տիրապետել: Եւ այդ փչոցներով, այդ կարգի մի շարք հրավառութիւններով Դաշնակցութիւնը տարիների ընթացքում կերակրում ու շրջնում էր հայ ժողովրդին ու հասարակութեանը՝ շարունակ հաւատարիմ մնալով իր «գործունէութիւն ցոյց տալու» լօզունդին...

Իսկ այդ «գործ ցոյց տալը» չափազանց թանկ նստեց

եւժրող թիւրքահայերին, աւելացնելով նրանց նահատակների թիւը մի քանի տասնեակ հազարներով ու կատարեալ դարձնելով նրանց տնտեսական քայքայումն ու սնանկութիւնը:

Շատ բնական է, որ հրավառութիւններով ու առասպելական պատմութիւններով անկարելի էր անվերջ «գործ» շարունակել: Չէ՞ որ ամեն բան, վերջապէս, իր չափն ու սահմանը ունի. մարդիկ կարող են խաբվել, յուսալ և հաւատալ, իսկ մի օր էլ վերջապէս սթիպովել ու զգալ իրանց յուսախաբութիւնը: Այն խիստ հիասթափութիւնն ու վհատութիւնը, որոնց մէջ ընկել էր 1896 թ. Հնչ. կուսակցութիւնը, անպատճառ և շատ բնական կերպով մէկ օր էլ պէտք է Դաշնակցութեան շարքերին տիրապետէր, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, նրանք երկուսն էլ միեւնոյն ուղիով էին ընթանում, գործունէութեան միեւնոյն մեթօդներով ու մտածումներով էին ղեկավարվում, և բոլորովին միեւնոյն հողի վրա էին կանգնած: Մենք ասացինք, որ այդ երկու կուսակցութիւնների միջև և ոչ մի տարբերութիւն չը կար. բայց դա բոլորովին էլ ճիշտ չէ. կար մի տարբերութիւն, և այդ այն էր, որ Հնչ. կուսակցութիւնը ճանաչված էր իբրև սօցիալիստական, այնինչ Դաշնակցութիւնը, ինչպէս վերելում էլ տեսանք, հէնց իր հիմնված օրից կատարի հակառակորդ էր հանդիսացել այդ վարդապետութեանը: Եւ այդ հակառակութիւնը նամանաւանդ շատ խիստ շեշտվում էր 1896 թ.-ից յետոյ, այսինքն՝ այն օրվանից իվեր, երբ Դաշնակցութիւնը հրապարակ եկաւ Հնչ. կուսակցութեան աւերակների վրա իր թագաւորութիւնը հաստատելու: Մասամբ էլ Դաշնակցութիւնը իր շուտափոյթ գորեղանալովը հէնց այդ հանգամանքին էր պարտական, որովհետեւ, ինչպէս նախորդ պլաններում տեսանք, հայկական հարցի անաջող ելքը և պնտութիւնների պիղատոսական վարմունքը հնչակեանների սօցիալիստութեանն էին վերագրում շատերը: Պարզ է, ուրեմն, որ այդպիսի տրամաբանութեամբ մտածողների կարծիքով, Դաշնակցութեան գործունէութեան շրջանում պետութիւնները շատ աւելի շուտ պիտի միջա-

մտէին հայկական հարցին ու զրնական լուծում պիտի տա-
 յին: Բայց հակառակ այդ բոլոր յոյսերի ու մտածումների,
 ճիշտ հակառակը դուրս եկաւ. Հնչակեան գործունէութիւնը,
 իբրև հետեանք, դեռ էլի մայրսեան բեֆօրմների թղթի
 կտորը ունեցաւ, այնինչ Դաշնակցութեան օրով՝ ոչ միայն
 պետութիւնները ոչ մի միջամտութիւն ցոյց չը տուեցին,
 այլև նոյնիսկ ուղարկված եպիսկոպոս պատուիրակները
 չընդունվեցին նրանց կողմից:

Շատ բնական է, ասում ենք, որ Դաշնակցութիւնն էլ
 նոյն հիասթափութեան ու յուսախաբութեան մէջ պիտի
 ընկնէր մի օր, ինչպէս որ ընկել էլ էր Հնչ. կուսակցութիւ-
 նը 1896 թւականին: Եւ դա լինելու էր, անշուշտ, այն օրը,
 երբ նա էլ իր նախորդների նման բոլոր միջոցները ան-
 ձամբ փորձած ու իր սխալ, քեալլազիօզական գործունէու-
 թեան բոլոր դառն պտուղները վայելած:

Եւ յիշուի, այդ հիասթափութիւնն ու զրան յաջորդող
 ներքին պառակտումը երևան եկաւ հէնց այն օրը, երբ Դաշ-
 նակցութիւնը իր վերջին յուսանատ փամփուշտը նետեց:
 Այդ փամփուշտը Անդրանիկի վերջին յուսանատական փորձն
 էր մի կողմից և մեծ պետութիւնների դռները բաղխելու
 համար ուղարկված պատգամաւորութիւնն էր միւս կողմից:
 Ինչպէս գիտենք, այդ երկուսն էլ կատարեալ անաջողու-
 թեան հանդիպեցին. Անդրանիկը դուրս եկաւ «երկրից»,
 իսկ պատգամաւորութիւնն էլ միմիայն փակ դռների ու
 չափազանց սառը պատասխանների հանդիպեց:

Դա արդէն, ասում ենք, վերջին յուսանատ փամփուշտն
 էր, որին անմիջապէս յաջորդեց հիասթափութեան յուսա-
 հատ ճիչը և բողոքի աղաղակը հէնց Դաշնակցութեան շար-
 քերից ու նրա ղեկավարների գէմ: Այդ առաջին բողոքը
 դուրս եկաւ անցեալ 1905 թ. Բուլգարիայի Վարնա քաղա-
 քից և իսկոյն արձագանք գտաւ Բուսինիայում, Եգիպտոս-
 սում, Ամերիկայում և այլ համարեա թէ բոլոր տեղերում
 պառակտումը սկսվեց, նման այն պառակտումների, որ տե-
 դի էին ունեցել 1896 թ. հնչակեանների շարքերում: Եւ այդ

սկսված ներքին պառակտումը, անշուշտ, Դաշնակցութեանն
 էլ նոյն դրութեանը պիտի հասցնէր, ինչ դրութեան որ հա-
 սել էր Հնչ. կուսակցութիւնը. եթէ մի բոլորովին անսպա-
 սելի ու պատահական հանգամանք չը դար նրան փրկելու:
 Այդ հանգամանքը կովկասում սկսված աղէտալի հայ-թուր-
 քական ընդհարումներն էին, որոնք լոյս ընկան ճիշտ այն
 ժամանակ, երբ Դաշնակցութեան մէջ պառակտումը նոր էր
 սկսվել և որոնք հայ ժողովրդի տնտեսական քայքայման ու
 արեան գնով փրկեցին Դաշնակցութիւնը իր կատարեալ ու
 վերջնական քայքայումից:

Հայ-թուրքական ընդհարումներով մի նոր դարեշրջան
 բացվեց Դաշնակցութեան համար:

V.

Հայ-թուրքական ընդհարումները այնպիսի անակնկալ
 կերպով պայթեցին և իրանցից մի այնպիսի անսպասելի ու
 ստակալի աղէտ էին ներկայացնում, որ մի անդամից կար-
 ծես թէ բոլորովին մոռացութեան տրվեց Տաճկաստանի
 «հայկական դատը»: Այդ իսկ պատճառով էլ, շատ բնական
 էր, որ այդ դատի շուրջը դարձող հիասթափութիւնն ու
 սրանից առաջ եկած պառակտումը Դաշնակցութեան շարքե-
 րի մէջ, կարծես թէ, հէնց իր սկզբում խեղդվեց: Ամբողջ
 հայութեան ուշադրութիւնը յանկարծ Մասիսի այն կողմից
 անցաւ դէպի այս կողմը: Այլևս ժամանակ չը կար Տաճկա-
 հայաստանի մասին մտածելու, անհրաժեշտ էր շուտափոյթ
 օգնութիւն հասցնել անդրկովկասի այրվող գիւղերին ու քա-
 ղաքներին:

Ոչ միայն կովկասի, այլ նոյնիսկ Բուլգարիայի և այլ
 տեղերի դաշնակցականներն էլ, ուր, ինչպէս ասացինք, ա-
 մենից առաջ էին սկսել բողոքի ձայներ լսվել Դաշնակցու-
 թեան վարիչների գէմ, ստիպված էին մի առժամանակ ի-
 րանց ձայները կտրել ու լուռութիւն պահպանել: Մի խօսքով՝
 Դաշնակցութիւնը հայ-թուրքական ընդհարումների շնորհով
 փրկված էր ներքին պառակտումներից ու քայքայումից:

Աւելին կասենք. նա ոչ միայն փրկված էր, այլ և վե-

րակենդանութիւն ստացաւ և աւելի ևս զօրեղացաւ Կովկասում:

Մինչ այն ժամանակ, քանի որ Դաշնակցութեան և այլ կուսակցութիւնների գործունէութիւնը այնպէս, հետո, Տաճկաստանի հողի վրա էր, Կովկասի հայը, նամանաւանդ նրա ունեւոր դասակարգը՝ արդիւնագործական և վաճառականական բուրժուազիան չափազանց անտարբեր էր դէպի այդ գործունէութիւնը: Եւ դա շատ բնական ու հասկանալի է. նորարդորով արդիւնագործ ու չարչի բուրժուան ամեն բանի մէջ միշտ «նազդն» է սիրում: Նա իր ձեռքից երեք բուրլիանոցը բաց է թողնում այն ժամանակ միայն, երբ դիմացինի ձեռքում հինգ բուրլիանոցի ծայրն է նկատում: Ազգասիրութիւնն ու բարեգործութիւնն էլ այդ կարգի բուրժուազիայի համար բոլորովին օտար և անհասկանալի բաներ են: Ճիշտ այդ է պատճառը, որ մեր Կովկասեան բուրժուազիան համարեա թէ ոչ մի համակրութիւն ու օգնութիւն չը ցոյց տուեց դէպի «հայկական դատը»: Իսկ և թէ նա երբեմն-երբեմն մի քանի գրօշնիկ էր նետում այդ դատի համար աշխատողներին, դա էլ պարզապէս իրան դիմող «բարեկամի» խաթրը չը կտարելու, այդ բարեկամներից չը նախատվելու համար էր անում ըստ մեծի մասին: Ճիշտ հէնց գրանով նոյնպէս կարելի է բացատրել և այն, որ գաշնակցականները նիւթական ապահովութեան կողմից համեմատաբար շատ աւելի մեծ աջողութիւն ունէին Կովկասում, քան հնչակեանները, որոնցից և ոչ մէկը բուրժուա «բարեկամ» կամ «խնամի» չունէր այս կողմերում:

Սակայն խնդիրը բոլորովին այլ կերպարանք ստացաւ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ: Այստեղ արդէն այդ նոյն բուրժուայի սեփական շահերն ու սեփական կաշին էին վտանգի մէջ: Նա այժմ այլևս ոչ միայն չէր կարող անտարբեր մնալ, ոչ միայն պիտի սպասէր, որ գային իրան խնդրելու, այլ ընդհակառակը, ինքն էր այս անգամ շտապում երէկվայ իր արհամարհած գաշնակցականների մօտ, նրանց առաջ լայն բանալով իր գրպանները ու առատ

խոստումներ անելով յետագայի համար: Միայն թէ նրանք բաւ կազմակերպէին ու լաւ տանէին «ինքնապաշտպանութեան» գործը ու փրկէին նրան անխուսափելի սնանկութիւնից:

Այդ դեռ բաւական չէ. իր սեփական կաշուի վախից մեր բուրժուան այն աստիճանի հասաւ, որ իր համար այլ ևս պատիւ էր համարում Դաշնակցութեան «զաւթարի» մէջ գրել տալ իր անունը, և գաշնակցական «տղերքը» այլ ևս նրա համար էլ «մեր տղերքը» դարձան:

Դաշնակցութիւնը կատարեալ ցնծութեան մէջ էր, նա ուզողի «եղ ու մեղրի մէջ լըվլըվում էր»: Ունենալով իր տրամադրութեան տակ նիւթական աճապին միջոցներ և իր շարքերում անդրկովկասի համարեա թէ ամբողջ հայերին, նա ինքնաբերաբար զազարից այլ ևս կուսակցութիւն լինելուց. նա այժմ հայկական կառավարութիւն էր, այս վերջինին յատուկ իր բոլոր հաստատութիւններով, ինչպէս են՝ դատարանը, բանտը, ոստիկանութիւնը, բարձր ու ստորին ազմինիստրացիան, զօրքը, ուսումնարանները, հարկահանութիւնը և այլն, որոնց սողմերը գոյութիւն ունէին դեռ հայ-թուրքական ընդհարումներից առաջ էլ:

Դաշնակցութիւն անունը կրող հայկական կառավարութիւնը մի շատ հաւատարիմ պատճէնն էր ունեւորելու իր սեփական կառավարութեան, այն կառավարութեան, որը գոյութիւն ունէր մինչև ունեւորողական պատերազմը, երբ բռնապետութիւնը իր ամբողջ ոյժի մէջ էր: Նոյն բռնութիւնները, նոյն անհամբերատարութիւնը դէպի իրանց հակառակողները, նոյն հալածանքը խօսքի ու մամուլի դէմ, մի խօսքով՝ Ֆօն Պլեյէի բէժիմը փոխադրվել ու շարունակվում էր հայկական կեանքի մէջ, մինչդեռ նա արդէն բաւական թեթեւացել էր Ռուսաստանում:

Այդ երկու բիւրօկրատիական կառավարութիւնների միջև եղած տարբերութիւնը այն էր միայն, որ ուսականը շատ աւելի շիտակ ու հետեղական էր իր վարմունքների, խօսքի ու գործունէութեան մէջ, քան հայկականը: Սա ա-

մենից առաջ վարվելով ու գործելով իբրև մի իսկական կառավարութիւն, երբէք չէր դադարում իրան կուսակցութիւն անուանել, և այն էլ անպատճառ «աշխատաւոր մասսաների» շահերը պաշտպանող մի կուսակցութիւն: Բացի դրանից, իր ամբողջ էութեամբ լինելով ամենախիստ բռնապետական բիւրօկրատիա, նա չէր դադարում թէ մամուլում և թէ ժողովներում շարունակ հազար ու մի տեսակ ազատութիւնների անունից խօսել: Լինելով ամենավատ տեսակի շովինիստ, նա միշտ կաշռուից դուրս էր գալիս իրան սօցիալիստ և ինտերնացիօնալ ներկայացնելու, և այլն, և այլն:

Սակայն մի կողմ թողնենք Դաշնակցութեան ինչ տեսակի հայկական կառավարութիւն լինելու խնդիրը ու նրա՝ լոկ այս վերջին տարվայ ընթացքում կատարած՝ ամեն տեսակ խայտառակութիւնները, բռնութիւններն ու «գուլումները», որոնց մասին շատ է գրվել ու դեռ շարունակում է գրվել հայ մամուլի մէջ և սրտնք, ի հարկէ, պակաս պատճառներ չէին հայ ժողովրդի բոլոր շերտերին էլ զրգովեցնելու, նրանից երես դարձնելու ու Դաշնակցութեանը քայքայման ենթարկելու: Ենթադրենք մի րօպէ, որ այդ բոլոր «քաջագործութիւնները» բոլորովին տեղի չունենային և Դաշնակցութիւնը մնար մի որոշ բարոյական բարձրութեան վրա կանգնած: Այդ պարագայում պիտի կարողանար արդեօք նա երկար գոյութիւն ունենալ նախ՝ իբրև հայկական կառավարութիւն:

Առաջին անգամից այս հարցումը փոքր ինչ ծիծաղելի է թւում, բայց չէ՞ որ, ինչպէս գիտենք, Դաշնակցութիւնը իրապէս իրան մի կառավարութիւն էր զգում և մինչև իսկ տղայամիտ յանդգնութիւն ունեցաւ իր համար մի տեսակ պարլամենտ էլ ստեղծել: Ենթադրենք նոյն իսկ մի րօպէ, որ ոռև կառավարութիւնը բոլորովին իր աչքերը փակէր ու թոյլ տար Դաշնակցութեանը մշտական պարլամենտ էլ ունենալ, միայն թէ նա սեպարատիստական ոտնձգութիւններ չանէր և հայերը մնային Ռուսաստանի նոյն միապետական ըէժիմի

տակ: Կրկնում ենք, այսպիսի նոյն իսկ բոլորովին անհաւատալի ու անթոյլատրելի պայմանների տակ անգամ, Դաշնակցութիւնը պիտի կարողանար իր գոյութիւնը նոյնութեամբ պահպանել հայ-թուրքական ընդհարումները վերջանալուց յետոյ:

Այդ հարցի պատասխանը ինքնըստինքեան շատ պարզ է, քանի որ, ինչպէս ասացինք, Դաշնակցութեան զօրանալու ու հայկական կառավարութիւն դառնալու միակ պատճառը հէնց այդ ընդհարումների սպառնալիքներն էին: Իսկ դրանց վերանալովը ինքնըստինքեան կորչում էր և Դաշնակցութեան հմայքը, ուստի և նա պիտի անպատճառ զրկվէր այն լիառատ ու ինքնայօժար տուրքերից, որոնցով նա իր զօրքը, դատարանները և այլ կառավարչական հիմնարկութիւններն էր պահպանում, իսկ սրանց միջոցով էլ իրան այնպէս ուժեղ և զօրաւոր էր զգում:

Եւ յիշուելի, ինչպէս կարելի է ենթադրել, որ միևնոյն ժողովուրդը ցանկանայ և հնարաւորութիւն ունենայ միաժամանակ երկու միևնոյն տեսակի կառավարչական հիմնարկութիւններ պահել ու երկու տեղ պետական հարկ և տուրք վճարել: Իսկ հայ ժողովուրդը կովկասում ձիշտ այդպիսի կացութեան մէջ էր ընկել այս վերջին աւելի քան մի տարվայ ընթացքում:

Կրկնում ենք, մի կողմ թողնելով նոյն իսկ այն բոլոր ենիշարական քաջագործութիւնները, որ կատարել ու կատարում է դեռ Դաշնակցութիւնը, և որոնց շնորհիւ ժողովրդային բողոքի ու զայրոյթի ահագին ցատում բարձրացաւ այդ կուսակցութեան դէմ, ենթադրելով մի րօպէ, որ Դաշնակցութիւնը չափազանց կորրեկտ լինէր իր գործունէութեան մէջ ու շատ վայելուչ պահէր իրան, այնուամենայնիւ, ասում ենք, նա սաստիկ պիտի տկարանար կովկասում, հէնց որ հայ-թուրքական ընդհարումները մեզմանալ սկսէին:

Եւ հէնց այդպէս էլ եղաւ. նա իր շարքերից կորցրեց այն բոլոր տարրերը, կովկասի հայերի այն ահագին բազ-

մութիւնը, որոնք Դաշնակցութեան մէջ էին մտել միմիայն և միմիայն ինքնապաշտպանութեան ընազդից դբրդված: Թէև այդ տարրերի հեռանալովն ու դրանց համակրութիւնը կորցնելովը Դաշնակցութիւնը նիւթական ահազին ազբււրներից էր գրկվում, տկարանում և վաղարում էր այլևս հայկական կառավարութիւն լինելուց, բայց և այնպէս դա դեռ չարիքների փոքրագոյնը կարող էր համարվել, եթէ միայն Դաշնակցութիւնը կարողանար իր ամբողջութիւնը պահպանել գէթ իբրև մի «հոմօթէն», միատարր կուսակցութիւն: Բայց Դաշնակցութեան ամենաթոյլ, ամենախախտու կողմը հէնց նրա չափազանց բազմատարրութիւնը, «հետերօթէն» լինելն է, որը և այդ կուսակցութեան համար ամենատրագիքական դրութիւն է ստեղծել, որի շնորհիւ էլ նա պէտք է անխուսափելիօրէն տարրալուծման ու քայքայման ենթարկվի իբրև կուսակցութիւն:

Ինչպէս երևում է, այդ հանգամանքը վերջերս սկսել են, վերջապէս, հասկանալ և հէնց իրանք շէֆերն էլ, որոնց ամենակարող ու ամենալաւ պատրաստականութիւն ունեցող համարված թէօրիտիկները այժմ սկսել են «Երկրի» էջերում հազար ու մի տեսակ սոփեստութիւններով, սուտ ու սխալ բացատրութիւններով ու բազմազունի քաշքշուկներով, իրանց կուսակցութեան բազմատարրութիւնն ու ամբողջ «սոււմբուրը» բոլոր սօցիալիստական կուսակցութիւնների վզին փաթաթել ու, այդպիսով, մի տեսակ սխաւէմի վերածել ամեն տեսակ քօս, ամեն մի «սոււմբուր», հաւատացնելով թէ իրանց և թէ իրանց միամիտ հետևողներին, որ Դաշնակցութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ամբողջ քօսն ու խառնափնթորութիւնը մի տեսակ անխուսափելիութիւն է ամեն մի քաղաքական նոյն իսկ սօցիալիստական կուսակցութեան համար:

Բայց թողնենք առ այժմ մի կողմ Դաշնակցութեան այդ բազմատարրութեան ու քօսի խնդիրը, որ, ինչպէս յայտնի է, լոյս տշխարհ եկաւ ու զգալի դարձաւ Ռուսաստանի ընդհանուր ազատագրական շարժումների շնորհով

միայն: Վերցնենք դարձեալ Դաշնակցութեան համար ամենանպաստաւոր պայմանը և ենթադրենք մի րօպէ, թէ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումները չը լինէին ու Դաշնակցութեան առաջ գրված լինէր միմիայն Տաճկաստանի «հայկական դատը», որի համար էլ ինչպէս գիտենք, ծնունդ էր ստացել Դաշնակցութիւնը:

Արդ՝ կարո՞ղ էր արդեօք Դաշնակցութիւնը խաղաղութեամբ, առանց պառակտումների, առանց բաժանումների անցկացնել այն կրիզիսը, որի մէջ նա ընկել էր Տաճկաստանում իր մօտ 8—9 տարի ունեցած ապարդիւն գործունէութիւնից յետոյ:

Նախորդ զլուխներում մենք ասացինք, որ այդ նոյն կրիզիսի մէջ ընկաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը դեռ 1896 թուականին ու հէնց այդ կրիզիսին էլ նա զոհ գնաց, անկարող հանդիսանալով այդ նոյն հայկական դատի համար մի այնպիսի նոր գործունէութեան եղանակ, մեթօղ ու տակտիկա մշակել, որով նա կարողանար թէ այդ դատին և թէ իրան՝ կուսակցութեանը վերակենդանութիւն ու թարմութիւն տալ: Եւ այդ կուսակցութիւնը, հակառակ իր բոլոր ջանքերին ու միանաձգութիւններին, նախ պատակովեց, մասերի բաժանվեց և վերջի վերջոյ... բոլորովին մոռացվեց... զոհէ հայկական դատի համար:

Նոյնպէս ասացինք, որ ճիշտ միևնոյն բէակցիան, միևնոյն անխուսափելի կրիզիսը Դաշնակցութեան շէմքին չօքեց, երբ սա էլ իր վերջին փամփուշտը նետեց՝ Անդրանիկի միջոցով Տաճկաստանում և եպիսկոպոսական պատգամաւորութեան միջոցով Եւրօպայում: Այդ կրիզիսի անխուսափելի հետևանքը եղող առաջին ճիշն ու բողոքի ազաղակը, ասացինք, առաջին անգամ բովեց Բուլղարիայից, որը իսկոյն արձագանք գտաւ Ամերիկայում, Եգիպտոսում և այլ վայրերում ու նա սպառնում էր մի ահազին ներքին պառակտումների փոխվել, նման Հնչ. կուսակցութեան մէջ տեղի ունեցած պառակտումներին: Բայց այդ ժամանակ, ինչպէս ասացինք, վրա հասան մեր երկրի սղետարեր հայ-

թուրքական ընդհարումները ու մի առժամանակ խեղդեցին ամեն մի բողոք, ամեն մի պառակտում:

Վերջացան ընդհարումները և «ազատ Հայաստանի» տենչով ապրած ու այդ դատի համար տարիներով տառապած դաշնակցականների առաջ նորից ծառայաւ այդ նոյն հարցը իր բոլոր նպաստաւոր ու աննպաստ կողմերով:

«Ինչպէս անելու է հայկական հարցի հետ, ինչո՞ւ նա այսպիսի դժբաղդ ելք ունեցաւ, ո՞վ էր մեղաւորը. միթէ՞ սխալ գործեցինք, միթէ՞ սխալ հիմքերով էինք ղեկավարվում, թէ ոչ՞ գործունէութեան եղանակը ճիշտ էր, բայց մեզ ղեկավարողները իրանց զիրքի բարձրութեան վրա չէին կանգնած: Ի՞նչ անելու է, ի՞նչպէս գործելու է այսուհետև. շարունակելու է արդեօք գործունէութեան նոյն հին եղանակը, թէ ոչ՞ գործունէութեան նոր մեթօդ, նոր աաքտիկա մշակելու է»:

Ահաւասիկ այս ու սրանց նման մի շարք հարցեր են միմեանց յեռեից ցրցվում դաշնակցականների առաջ, որոնք պարզ, շիտակ, մանրամասն ու լուրջ պատասխանների են սպասում իրանց «ամենակարող» շէֆերից:

Ինչպէս ասացինք, այս նոյն հրատապ հարցերն էին զբաղեցնում և հնչակեաններին սրանից տաս տարի առաջ, որոնց հետեանքը եղաւ պառակտումն ու բաժանումը, և այն՝ իր մէջ ոչինչ չը պարունակող ընդհանուրի պատասխանը, թէ՛ այլևս պէտք է վերջ գնել մասնակի շարժումներին ու պէտք է զինել Տաճկաստանի բոլոր հայերին և պատրաստել նրանց ընդհանուր ապստամբութեան համար:

Այդպիսի եզրակացութեան եկան, ասում ենք, հիասթափված ու յուսահատութիւնից գլուխները կտրցրած հնչակեանները իրանց 7—8 տարվան յախուճ գործունէութիւնից յետոյ:

Իսկ ի՞նչ եզրակացութեան են եկել նոյնպէս և դեռ շատ աւելի յուսախար եղած դաշնակցականները: Ի՞նչ պատասխան տուեցին սրանց շէֆերը վերոյիշեալ հրատապ հարցե-

րին: Փասն արդեօք սրանք այն թալիսմանը, որ չէին կարողացել գտնել հնչակեանները և որով կարելի պիտի լինի լուծել այդ՝ բոլոր կնճոտ հարցերից ամենակնճոտ «հայկական» հարցը:

VI.

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն թալիսման չը գտաւ «հայկական դատը» լուծելու համար, ոչ միայն գործունէութեան նոր մեթօդ ու նոր եղանակներ չը մշակեց, այլ և այդ խընդրին ըստ իր հինաւուրց սովորութեան լըջութեամբ էլ չը վերաբերվեց: Պ. պ. շէֆերը չափազանց ուրախ էին, որ ճիշտ այդ ընդհանուր լըման ու կուսակցութեան մէջ տիրած կրիզիսի ժամանակ հայ-թուրքական ընդհարումները պայթեցին, որոնք կարծես թէ միանգամայն մոռացնել տուեցին «հայկական դատը»: Նրանք ենթադրում էին, թէ հայ հասարակութիւնը և թէ համահաւանդ իրանց կուսակցութեան շարքերը, հետզհետէ գրաւվելով նախ հայ-թուրքական ընդհարումներով և ապա ընդհանուր Ռուսաստանի ազատագրական շարժումներով, այն աստիճան կը խրվեն այդ գործերի մէջ, որ կամաց-կամաց նոյնիսկ կը մոռանան «հայկական դատի» գոյութիւնը: Այդպիսով ի հարկէ.— շէֆերի կարծիքով,— թէ Դաշնակցութիւնը ընդմիշտ կազաովէր ներքին պառակտումներից ու բաժանումներից և թէ ոչ ոք էլ իրաւունք չէր ունենայ կասկածելու, թէ Դաշնակցութիւնը այլ ևս իր դաւթարը կորցրել է «հայկական դատի» վերաբերեալ ու շուարած չը գիտէ, թէ ի՞նչ անելու է այնուհետ:

Եւ որպէսզի այդպիսի կասկածները բոլորովին փարատված լինեն, որպէսզի ոչ ոք, համահաւանդ տաճկահայ դաշնակցականները չը տրտնջան շէֆերի վրա ու չասեն, թէ սրանք «ղաւաճանել են» թիւրքահայերին ու բոլորովին

լքել են նրանց սրտին ամենամօտիկ խնդիրը, պ. պ. շէֆերը, փորձված դիպլոմատների նման, երբէք չէին մոռանում իրանց թերթերում մի-մի անգամ տաք յօդածներ նուիրել «հայկական դատին» ու թիւրքահայերին հետաքրքրող հարցերին, ամեն անգամ միշտ ջանալով հաւատացնել, թէ Դաշնակցութիւնը չէ մոռացել հայկական կան դատն ու թիւրքահայերին, թէ նա դեռ շարունակում է մտածել այդ խնդիրների մասին: Եւ որպէսզի այդ հաւատարեցումը աւելի դժուար և էֆեկտաւոր լինի, նրանք հէնց այս տարի առանձին խնամքով ու շուքով մի շարք հոգեհանգիստներ ու տարեդարձներ կատարեցին Տաճկաստանում նահատակված հերոսների համար:

Բայց, ի հարկէ, բոլորովին այլ խնդիր է մի որևէ հարց չը մոռանալը ու նրա մասին մտածելը և այլ խնդիր է այդ հարցի մասին մի որևէ գրական գործ կամ ձեռնարկութիւն կատարելը: Որոնեցէք Դաշնակցութեան բոլոր թերթերի մէջ էլ, և դուք ոչ մի ատոյ չէք գտնի այն մասին, թէ արդեօք Դաշնակցութիւնն ի՞նչ է անում կամ ի՞նչ է մտածում անել Տաճկաստանում. մշակել է արդեօք նա գործութեան մի նոր մեթօդ, մի նոր եղանակ, թէ ոչ՝ շարունակում է գարձեալ իր հին եղանակով գործել. ի՞նչ հաւատարիքներ ու յոյսեր ունի այժմ նա այդ դժբաղդ դատի վերաբերեալ, ի՞նչ կարելի է և ի՞նչ պէտք է անել այսուհետև.

Կրկնում ենք, այս ու այս կարգի հարցումներին դուք ի գուր մի լուրջ պատասխան կամ տեսութիւն կը փնտռէք «Յստաջ-Ալիք-Չանգ-Երկրի» էջերում: «Տասն ու հինգ տարի հայկական դատի համար մարտնչող ու այդ գործը վարող» Դաշնակցութիւնը այս մի ամբողջ տարվայ ընթացքում և ոչ մի լուրջ ուսումնասիրութիւն չը կատարեց այդ իր համար «չը մոռացված» հարցի նորագոյն ֆազիսի վերաբերեալ ու պէթ իր շարքերին չը պարզեց իր՝ կուսակցութեան կամ գոնէ շէֆերի հայեացքներն ու տեսութիւնները:

Այդ մասին շատ աւելի մտածում են շարքերը, այլ ոչ շէֆերը, և, որչափ մեզ յայտնի է, «հայկական հարցի» վե-

րաբերեալ Դաշնակցութեան շարքերում չորս (4) կարգի հայեացքներ կամ կարծիքներ կան: Դրանցից մէկը, — որի արտայայտողն է Վարնայում հրատարակվող՝ Դաշնակցութեան նախկին կիսապաշտօնական, իսկ այժմ օպօզիցիա կազմող՝ «Շարժում» թերթը, — կայանում է նրանում, որ ամենախիստ կերպով քննադատում է Դաշնակցութեան անցեալ ամբողջ գործունէութիւնը, համարելով դրան միանգամայն արհեստներ ու ֆրաստակար հայ ժողովրդի համար, և այդ բոլորի մէջ մեղադրում է Դաշնակցութեան ղեկավարներին, որոնք համարեա թէ բոլորն էլ լինելով ուսասնայեր և երբէք Տաճկաստան ոտք դրած չը լինելով, ճանաչած և տեղեակ չը լինելով «երկրի» պայմաններին, հանգամանքներին և այլն, միշտ հեռուից են ղեկավարել «գործը» ու դրա շնորհով էլ կրակի ու սրի են մատնել (ի հարկէ ակամայից) ամբողջ «երկիրը»:

Թէև ամբողջ տարիների ընթացքում «Շարժումը», ինչպէս ասացինք, Դաշնակցութեան կիսապաշտօնական թերթը լինելով, միշտ ձ. Նա Դաշնակցութիւնն ինքն էլ էր շարունակ գործվիդ հանդիսանում այդ՝ իր այժմեան քննադատած՝ գործունէութեանը և հազար ու մի տեսակ ընկալման անում այդ՝ իր այսօրվան մեղադրած՝ ղեկավարներին, բայց նա՝ «Շարժումի» խմբագիր պ. Վարդօն այժմ իրան արդարացնում է նրանով, որ ինքը երբէք «ղեկավարներին» թուում չէ եղել ու միշտ «ներքուստ» մաքառելիս է եղել նրանց դէմ:

Շատ բան կարելի էր, ի հարկէ, ասել այդ «ներքուստ» մաքառելու մասին, բայց այժմ մեզ զբաղեցող հարցը ոչ «Շարժումն» է և ոչ էլ նրա խմբագիր պ. Վարդօն, որը, ի միջի այլոց ասենք, դատապարտելով «ղեկավարներին»՝ չէ աշխատում խուսափել և իրան բաժին հասանելիք պատասխանատուութիւնից: Մեզ այժմ զբաղեցնողն, ասում ենք, Դաշնակցութեան շարքերի մէջ տիրող հայեացքներն են «հայկական հարցի» վերաբերեալ, որոնցից մէկի արտայայտողը պ. Վարդօն է իր «Շարժում» թերթով, և որը, նոյնպէս ի միջի այլոց ասենք, իր համարձակ ու անվախ քննադատու-

թիւնները և մերկացումների պատճառով, ահա մի ամբողջ տարուց աւելի է, սոսկալի հալածանքների է ենթարկվում իր հակառակորդ դաշնակցականների կողմից, սրտնք իրանց հալածանքը մինչև իսկ սպանութեան փորձի հասցրեցին սրանից մի քանի շաբաթ առաջ:

Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութիւնը քննադատելով, պ. Վարդօն, սակայն, իր կողմից գործունէութեան մի նոր մեթօդ կամ մի նոր եղանակ չէ առաջարկում: Նրա փոքր ի շատէ ուշադրութեան արժանի առաջարկը այն է, որ ասում է, թէ «գործի» վարիչները չպէտք է շարունակ հեռուում նստած լինեն և պէտք է «երկրի» պայմաններին ու հանգամանքներին շատ մօտիկից ծանօթ ու տեղեակ անձնաւորութիւններ լինեն: Ինչ վերաբերում է անցեալ գործունէութեան բուն քննադատութեանը, պէտք է ասել, որ այդ էլ շատ վայր ի վերոյ է կատարված ու անկարելի է այդ քննադատութիւնը իբրև ելակէտ վերցնել, գործունէութեան նոր եղանակներ մշակելու համար: Պ, Վարդօն ոչ թէ հին գործունէութեան ամենահիմնական հայեացքներն է սխալ համարում, ոչ թէ Դաշնակցութեան ծրագրի հիմնական կէտերն ու «հայկական հարցը» ինչ եղանակով լուծելու մասին եղած ընդհանուր կարծիքներն ու համոզումներն է քննադատում, այլ շատ աւելի այդ հայեացքները, ձևերն ու եղանակը գործադրողներին է մեղադրում, ենթադրելով որ եթէ այդ նոյն եղանակներով ու միջոցներով «գործը» ղեկավարվէր այլ մարդկանց ձեռքով, նա այդպիսի կորստաբեր ու դժբաղդ վախճան չէր կարող ունենալ:

Այս է Դաշնակցութեան շարքերի մէջ ներկայումս «հայկական հարցի» կամ Տաճկաստանի գործունէութեան մասին եղած հայեացքներից կամ ուղղութիւններից մէկը:

Երկրորդ ուղղութիւնը կովկասցիներին աւելի ծանօթ է. դա, այսպէս կոչված, միհրանականութիւնն է:

Միհրանականները, ինչպէս յայտնի է «Մշակում» լոյս տեսած մի շարք յօդուածներից, բոլորովին չեն քննադատում Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութիւնը և ոչ էլ մեղա-

դրում են «ղեկավարներին», սրանց անցեալում գործերը վատ վարելու համար:

Ամբողջ մեղադրանքը միհրականների կողմից շէֆերի վերաբերեալ կայանում է նրա մէջ, որ շատ իրաւացի կերպով ասում են, թէ այդ շէֆերը շեղվել են Դաշնակցութեան սկզբնական նպատակից, որ նրանք արդէն իրապէս ոչինչ չեն անում ու մտադիր էլ չեն անելու «հայկական դատի» համար, որ նրանք, իրանց գործունէութեան ասպարէզը տեղափոխելով Կովկաս, մոռացութեան են տուել իրանց՝ տաճկահայերի՝ սրտին մօտիկ խնդիրը, բայց և կեղծաւորութեամբ չեն ուզում համարձակաբար խոստովանվել այդ բանը ու շարունակում են շահագործել թէ Դաշնակցութեան անունը, թէ դրա սկզբնական նպատակի համար նահատակվածների յիշատակները և թէ Կովկասում ապրող այն բոլոր հայերին, որոնց սրտին շատ աւելի մօտ է «Հայաստանի ազատութիւնը», քան պրօֆեսսիօնալ միութիւններն ու նոյնիսկ Ռուսաստանի ազատագրական շարժումները:

Մենք բոլորովին ղէմ չենք և մեզ համար իրաւունք էլ չենք համարում ղէմ լինելու, — ասում են միհրանականները, — որ Կովկասի հայերը և դաշնակցականներից ցանկացողները իրանց ազատագրական գործով ղբաղվեն, պրօֆեսսիօնալ միութիւններ կազմակերպեն ու թէկուզ հաջար տեսակ ծրագրեր ու նախագծեր մշակեն իրանց տեղական գործունէութեան համար, բայց այդ պարագայում նրանք իրաւունք չունեն իրանց բոլորովին նոր գործունէութիւնը, նոր նպատակներն ու նոր ծրագրերը Դաշնակցութեան բարուրի մէջ փաթաթել: Այդպիսիները պարտաւոր են դուրս գալ Դաշնակցութեան շարքերից ու իրանց համար թող նոր անուն, նոր ֆիրմա ստեղծեն, թողնելով որ Դաշնակցութիւնը իր հին գործունէութիւնը շարունակի և իր սկզբնական նրպատակի իրագործմանը ձգտի»:

Ահա այս է միհրանականների ամբողջ վէճի ամփոփումը, որի հիմնական կէտերի հետ մենք միանգամայն համաձայն ենք, թէ և մենք այդ ուղղութիւնը Դաշնակցութեան

ամենապահպանողական թեև ենք համարում և իրանց՝ միհրանականներին էլ ամենայնապահպան տարր:

Միհրանականների հետ համաձայն ենք այն տեսակետով, որ մենք առհասարակ սաստիկ դեմ ենք մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնելու և միաժամանակ երկու աթոռների վրա նստելու սխտեմին: Մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնող մարդը, որչափ էլ նա բուռն ցանկութիւն ունենայ նրանց երկուսին էլ սող սալամաթ տեղ հասցնելու, դարձեալ չէ կարող, և ձմերուկներից մէկն ու մէկն անպատճառ վայր կը գործվի ու կը ջախջախվի: Իսկ քաղաքական խնդիրների մէջ երկու աթոռի վրա միաժամանակ նստելը միշտ առաջ է դալիս երկու բոլորովին ոչ-ցանկալի ու չափազանց տգեղ հանգամանքներից, այն է՝ կամ երբ մէկը այն ստտիճան ագէտ ու բորիկ է հասարակական, քաղաքական ու սօցիալական հարցերի վերաբերեալ, որ նա անկարող է հանդիսանում երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր ու միմեանց հակադիր սկզբունքներն ու ուղղութիւնները իրարից ջոկել և կամ թէ՛ նա, այդ տարբերութիւնները լաւ հասկանալով հանդերձ, չը հասկանալ է ձեւացնում և խորամանկ Պօղոս առաքեալի նման աշխատում է թէ սաղուկեցիներին շահագործել և թէ փարիսեցիներին: Ինչ էլ լինի, համաձայնեցէք, որ այս երկու դրութիւնն էլ բոլորովին նախանձելի չեն:

Իսկ Դաշնակցութեան ամենապահպանողական թեև ենք համարում միհրանականներին այն պարզ պատճառով, որ նրանք, որչափ կարողացել ենք հասկանալ, բոլորովին կողմնակից են մնացել Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութեան բոլոր հին ձեւերին, ուղղութեանը, միջոցներին ու մեթօդին, շարունակելով հաւատալ որ «եթէ հին գործունէութիւնը աւելի մեծ չափերի մէջ ու աւելի հաստատ հիմքերի վրա դրվի, յաջողութիւնն էլ կատարեալ կը լինի»:

«Օրինակի համար, —ասում են նրանք, —անցեալում, թէև Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ կար, որ պէտք է քիւրդ ցեղերի հետ միանալ ու նրանց էլ մասնակից անել թիւրքիայի յեղափոխական շարժումներին, բայց այդ մասին

պէտք եղած ջանքերը գործ չը դրվեցին, քիւրդ բէգերի հետ բանակցութիւնները լաւ չը տարվեցին և այլն և այլն»:

Քիւրդերի հետ միանալու կամ, աւելի ճիշտ է ասել, քիւրդերին հայերի հետ միացնելու և «հայկական» յեղափոխութեամբ շահագրգռելու հարցը, ինչպէս յայտնի է, թէ հնչակեանների և թէ դաշնակցականների ծրագիրներում ամենանշանաւոր մեխերից մէկն է եղել: Ուստի անկարելի չենք համարում այդ հարցի մասին մի քանի խօսք ասել այստեղ:

Այդ միութեան կարելիութիւնն ու հաւանականութիւնը առհասարակ հիմնված է այն՝ գուցէ և շատ իրաւացի՝ իրողութեան վրա, որ քիւրդերը ընդհանրապէս իրանց շատ աւելի մօտ են գլուխ հայերին, քան թիւրքերին: «Քիւրդերը շատ հայկական սովորութիւններ ունեն, —ասում են միշտ և ամեն ժամանակ այդ խնդրի մասին խօսք եղած միջոցին.— նրանք հայերի հետ շատ աւելի մօտ բարեկամութիւն են սիրում անել, քան թիւրքերի հետ. նրանք հայոց սրբավայրերը ուխտ են գնում, հայերի ձեռք են խմոր հունցում» և այլն և այլն:

Ահա այս ու այսպիսի մի շարք առարկութիւններն են այն հիմունքները, որոնց շնորհիւ քիւրդ բէգերն ու նրանց ցեղակիցները պիտի համաձայնեն իրանց «Փլլա» (ճորտ) հայերի հետ միանալու և տապալելու այն կառավարչական բէժիմը, որը միջոց ու դիւրութիւն է տալիս քիւրդին իր ներկայ Ֆէօդալական կիսանկախ կեանքով ապրելու և միշտ հայ «Փլլաներ» ունենալու:

Ճիշտ է, քիւրդերը դեռ քաղաքակրթութեան «բարբարոս» շրջանում գտնվող ժողովուրդ են, ուստի և քաղաքական ու հասարակական խնդիրների վերաբերեալ միանգամայն տգէտ կարող են լինել, բայց և այնպէս այդ հանգամանքը դեռ ևս ոչ ոքի իրաւունք չէ կարող տալ ենթադրելու, որ քիւրդերը իրանց ամենակարճ խելքով իսկ, թէկուզ իրանց բնագոյնն անգամ, չը կարողանան ըմբռնել ու հասկանալ, որ ներկայ տաճկական բէժիմը դէպի լաւը փոփոխվելուն ու այդ երկրում օրինաւոր և բարեկարգ (մեր հասկա-

ցողութեան իմաստով) կառավարութիւն հաստատվելուն պէս իրանք պիտի գրկվեն իրանց՝ ներկայումս վայելած՝ ասպետական անկախութիւնից ու ազատութիւններից: Քաղաքակրթութիւնն ու օրինական կառավարութիւնը, ի հարկէ, շատ լաւ բաներ են, բայց... ոչ ամենքի համար, որչափ որ ձուկը պարզ ջուր է փնտռում ու վճիտ ծովերի և գետերի մէջ է սիրում ապրել, այնպէս էլ կան և այլ կենդանիներ, որոնք հոտած ճահիճներն են գերադասում ու ճահիճների մէջ են աւելի սնունդ առնում և գորանում: Միթէ Ռուսաստանի խոշոր կալուածատէր ազնականութիւնն ու վրաց իշխանները և Կովկասի թուրք բէգերը նոյն այդ կարգի կենդանիներից չեն, որոնք աստիճաններ են կրճտեցնում ազատագրական շարժումների դէմ և իրանց կեանքի կէտը կը տային, եթէ հնարաւորութիւն լինէր հին, նոյն իսկ 60-ական թւականներից առաջ գոյութիւն ունեցող, բէթիմին և տիրապետող Փէօդալական կարգերին վերադառնալ: Եւ միթէ քիւրդ բէգերը դրանցից նուազ գիտակցութիւն ունեն իրանց սնտեսական ու սօցիալական շահերի մասին, որպէս զի հայերին օգնէին տապալելու այն կազինին, որի պտուղներով իրանք ապրում ու լիառատ սնունդ են ստանում:

Ոչ մարդկային պատմութեան մէջ դեռ ևս ոչ մի դասակարգ, ոչ մի ժողովրդային խառնայնապիսի յիմարութիւն չէ արել:

Մենք միանգամայն հաւատում ենք, որ քիւրդերը հայերին աւելի մօտ են զգում իրանց, աւելի են սիրում, քան թիւրքերին: Բայց դա այդպէս է հէնց նրա համար, որ հայը քիւրդի ամենախոնարհ «Փըլլան» է, նրա կաթնատու կովն է:

Մենք կարծում և հաւատում ենք, որ հայերը իրանց համար կարող են դաշնակիցներ գտնել շատ աւելի շուտ թիւրք ժողովրդի մէջ, քան քիւրդերի, նամանաւանդ սրանց բէգերի ու ցեղապետների, որոնք կուլտուրական շատ աւելի ստոր աստիճանի վրա են կանգնած և չեն կարող կողմ-

նակիցներ լինել այնպիսի ազատագրական շարժման, որի ամենաառաջին և ամենագլխաւոր գործերից մէկը Փէօդալական կարգերի խորտակումը պիտի լինի:

Ճիշտ այս տեսակէտով, պ. պ. միհրանականներն ու դրանց նման քիւրդերի մասին դեռ ևս մեծ յոյսեր տածողները չափազանց սխալվում են, ենթադրելով, որ, եթէ «անցեալում աւելի մեծ ջանքեր գործ դրված լինէին, կարելի պիտի լինէր քիւրդ բէգերին էլ շահագրգռել «հայկական» յեղափոխական շարժումներով, և այն ժամանակ «ազատ Հայաստանի» հարցը վաղուց լուծում ստացած կը լինէր»:

Կրկնում ենք, որ մենք կատարելապէս համաձայն ենք միհրանականների հետ, երբ նրանք Դաշնակցութեան շէֆերից պահանջում են լինել շիտակ ու անկեղծ և երկու աթոռի վրա չը նստել: Բայց մենք ոչ մի կերպ չենք կարող համաձայնել նրանց հետ, երբ նրանք շարունակում են ուղեւորվել ու պարծենալ Դաշնակցութեան անցեալ՝ բոլորովին անհիմն ու չը կշռադատված գործունէութիւնով՝ որի հետևանքը այն միայն կարող է լինել, որ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում «Հայաստանը» բոլորովին առանց հայ ժողովրդի կը մնայ:

VII.

«Հայկական հարցի» վերաբերեալ Դաշնակցութեան շարքերի մէջ տիրապետող երեսդ ուղղութիւնը մենք անուանում ենք այն մեծ թէ փոքր թւով—այդ չը գիտենք— այսպէս կոչված նոր դաշնակցականների հայեացքը, որոնք Տաճկահայաստանի յեղափոխական շարժումներից, ըստ երևույթին, բոլորովին հիասթափված լինելով, նոր միայն նկատել են, որ նա ազգայնական ու բուրժուազական շարժում է, և առաջարկում են՝ թողնել այդ գործի ղեկավարութիւնը

ու նրան այսուհետև վարելու խնդիրը այդ հարցի մէջ «շահագրգռված» բուրժուաներին և մասնաւորապէս տաճկահայերին, իսկ Դաշնակցութիւնը մասնակցի միմիայն Ռուսաստանի ընդհանուր ազատագրական շարժումների մէջ:

Դաշնակցութեան մէջ տիրող այս երբորդ ուղղութիւնը, որ սրանից մի քանի ամիս առաջ պարզ ու սրուշ կերպով ձեւակերպված լոյս տեսաւ «Փամանակ է սթափուելու» գրքոյկով, չը պէտք է շփոթել «երկրականների» կամ իսկական շէֆերի ուղղութեան հետ, որոնք նոյնպէս կովկասեան գործունէութեան «նախագիծն» են ընդունում, բայց և միևնոյն ժամանակ չեն ուզում հրաժարվել և Տաճկաստանի գործունէութիւնից. գոնէ այդպէս են ուզում ցոյց տալ իրանք: Մենք այդ երկուքեակ գործունէութեան կողմնակիցներին համարում ենք Դաշնակցութեան մէջ տիրող շարժող ուղղութիւնը, կամ Դաշնակցութեան կենտրոնը, որը, ինքը երկու ասթոնների վրա բազմելով, ամեն կերպ աշխատում է փոսած թոկերով միմեանց կապել ու հաշտեցնել Դաշնակցութեան աջակողմեան ու ձախակողմեան իրար խիստ հակադիր տարրերը:

Ի հարկէ, զարմանալու ոչինչ չը կայ, որ Դաշնակցութեան շարքերում էլ դուրս եկան մարդիկ, որոնք զգացին ու հասկացան, թէ անկարելի է կովկասում անտարբեր նստել ու շարունակ «ազատ Հայաստանի» մասին երազել, քանի որ այստեղ, հէնց քիչ տակ ամենանշանաւոր, հազադիւտ ու մեծ պատմական դէպքեր են կատարվում: Ռուսաստանի հրակայական յեղափոխական շարժումները միմիայն անշունչ առարկաներին չը շարժեցին, հետևապէս ինչպէս կարող էին նրանք այդ երկրի սահմաններում ապրող ոչ միայն «երիտասարդ», այլև տարիքաւոր՝ դաշնակցականներին անտարբերութեան մէջ թողնել: Ընդհակառակը, զարմանալին այն է, որ «15 տարվան սօցիալիստ ու յեղափոխական» դաշնակցականներն այս դէպքումն էլ չափազանց ուշ մնացին:

Ռուսաստանի ազատագրական շարժումները մասսայական-բանուորական բնուորութիւն ստացան 1890 թւականնէ-

րի վերջերում և նրանց ալիքները կովկաս հասան 1900, -ական թւականների սկզբներում: Մինչ հնչակեանները ճիշտ այդ ժամանակներում, գնահատելով այդ փրկարար շարժումների էութիւնը, սկզբոված վերակենդանութիւն են ստանում և, Ս. Նազարբէկի անմիջական խմբագրութեան տակ Բուրգարիայում հիմնելով «Վերածնութիւն» թերթը, սկսում են կովկասի հնչակեան շարքերին և առ հասարակ հայ հասարակութեանը թելադրութիւններ անել ու քարոզել այդ շարժումների մէջ գրական ու ակտիվ գործունէութիւն ցոյց տալ, — ճիշտ այդ ժամանակ, ասում ենք. — օտարաբանութեան ու սօցիալօգիայի դասալստութիւն կարգացող դաշնակցական շէֆերը, ճիշտ դրա հակառակ, իրանց պաշտօնական օրդաններով անվերջ ծաղրում էին «հայ սօցիալիստներին» (հնչակեաններին) և ամեն ջանք գործ էին դնում, որ կովկասեան հայերը չը խաբվեն «ազգային դաւաճաններից» և զգուշանան «անհարազատ» շարժումներին մասնակցելուց: Այսօրվան թունդ սօցիալիստ և միհրանականներին խուլիզաններ անուանող դաշնակցականները սրանից ընդամենը 1-2 տարի առաջ անդադար այն միտքն էին քարոզում թէ՛ «հայերը այնչափ փոքրաթիւ են Ռուսաստանում, որ այս երկրի յեղափոխական շարժումներին մասնակցելով՝ միմիայն բնաջինջ լինել կարող են: Ռուսաստանի յեղափոխական գործը մեզ լինել կարող են: Ռուսաստանի էլ շատ լաւ կարող է առաջ գնալ, ուրեմն ինչո՞ւ մեր ժողովրդի գլուխը ի դուր տեղը վտանգի տակ դնենք, քանի որ յեղափոխութեան աջող ելքի դէպքում, միևնոյն է, ձեռք բերված ազատութիւններից հայերն էլ պիտի օգտվեն: Այդ շարժումներին հայերը չպէտք է և իրաւունք չունեն մասնակցելու, համանաւանդ որ մեր առաջ այժմ մի շատ աւելի մեծ (?) խնդիր կայ լուծելու, դա Հայաստանի ազատութեան խնդիրն է»: Իսկ ինչ վերաբերում է սօցիալիզմին, մեր «15 տարվան սօցիալիստներին» կարծիքով, դա նոյնն էր, ինչ որ մի չափահաս մարդու մուշտակը 2-3 տարեկան մանուկի համար...

Բայց Դաշնակցութեան այս քարոզներն էլ, կեանքի ա-

պառաժներին զարնվելով, հետզհետէ փշրվեցին, և դաշնակցական գիտակից տարրերն էլ ամբողջ մէկ-մէկուկէս տարուց յետոյ սկսեցին նոյն երգերը նուագել, ինչ շատ առաջ նուագել էին արդէն հնչակեանները: Բայց բանը նրանումն է, որ այս դէպքում էլ նրանք չափազանց աղաւաղումների ենթարկեցին այդ արդէն նըվագված երգերը:

Հնչակեան գիտակից տարրերը, խիստ տրամաբանական կերպով զարգացնելով այդ կուսակցութեան ծրագրի մէջ եղած մարքսիստական հայեացքները և նկատի առնելով Կովկասի ու Տաճկաստանի իրականութիւնների, դրանց անուսական ու սօցիալական պայմանների տարբերութիւնները, նկատի առնելով որ այդ միմեանցից բոլորովին տարբեր վայրերում եղած յեղափոխական շարժումները միմեանցից բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն են կրում. մի տեղ զուտ ազգային, իսկ միւս տեղ դասակարգային հողի վրա,—ի նըկատի առնելով այդ բոլորը, ասում ենք,—նրանք խիստ տրամաբանօրէն եկան այն եզրակացութեան, որ այդ երկու խնդիրները անհրաժեշտօրէն պէտք է միմեանցից բաժանել. կովկասեան շարժումներին մասնակցել ցանկացողները պիտի միանան Ռ. Ա. Գ. Բ. կուսակցութեան հետ, իսկ Թիւրքիստանում աշխատել ցանկացողները պիտի վարեն այդ գործերը առանձին, կանխաւ մշակելով, ի հարկէ, այդ գործունէութեան համար նոր մեթօդ և նոր եղանակներ:

Այդպէս դրեցին խնդիրը գիտակից հնչակեանները, և երբ նրանց առաջարկը չընդունվեց կուսակցութեան մեծամասնութեան կողմից,—որը ճիշտ Դաշնակցութեան այսօրվան կենտրոնը կազմող շէֆերի նման կուսակցութեան խառնիճադանձ ու հետերօժէն ամբողջութիւնը գերադասելով «գործի» աջողութիւնից և ամեն մի տրամաբանութիւնից՝ ուզեց նոյնպէս երկու աթոռների վրա նստած մնալ և մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել,—նրանք, թողնելով մեռելներին իրանց մեռելները թաղելու, դուրս եկան խմբերով Հընչակեան կուսակցութիւնից և միացան Ռուսաստանի սօց. դէմ. բան. կուսակցութեան հետ:

Իսկ ինչպէս են դրել հարցը և ինչպէս են վարվում «գիտակից» կամ «նոր» դաշնակցականները:

Սրանք, ինչպէս ասացինք, «հայկական դատը» համարելով բուժուազական ձգտումների արտայայտութիւն և այդ դատի համար եղած շարժումները բուժուազական, որոնց մէջ դասակարգային հողի վրա կանգնած սօցիալիստը չէ կարող մասնակցութիւն ունենալ, միևնոյն ժամանակ շատ տրամաբանօրէն դատելով, այդ դատի համար ծնունդ ստացած և «15 տարի գոյութիւն ունեցող» Դաշնակցութիւնը համարելով բուժուազական կազմակերպութիւն, այդ «սօցիալիստ» ու «գիտակից» դաշնակցականները, փոխանակ նոյնպէս տրամաբանօրէն զգուսնքով դուրս նետվելու այդ կուսակցութիւնից և գոյութիւն ունեցող այս կամ այն՝ իրանց ճաշակի համաձայն՝ քաղաքական կուսակցութեան հետ միանալու և կամ մի նոր, ինքնուրոյն կուսակցութիւն հիմնելու, պահանջում են՝ «մաքրել Դաշնակցութիւնը բուժուազական տարրերից (իմա «հայկական դատի») համար աշխատել ցանկացողներից) և վարձնել նրան «դասակարգային հողի վրա գործող» (Իբր թէ) «սօցիալիստական կուսակցութիւն»:

Հնչակեան կուսակցութիւնից բաժանված և Դաշնակցութեան եարլիկի համար դուռն պայքարող ձախակողմեան սօցիալիստ տարրերի միջև եղած միւս տարբերութիւնն էլ այն է, որ մինչ առաջինները, ինչպէս ասացինք, միանալով Ռ. Ա. Գ. Բ. կուսակցութեան հետ, սրանց հետ աշխատում են զուտ դասակարգային հողի վրա, ջանալով միշտ պարզել ու բարձրացնել շահագործվող հայ մասսանների դասակարգային գիտակցութիւնը, կրթել այդ մասսաները սօց. դեմօկրատական միջազգային համերաշխ քաղաքականութեան գաղափարներով ու աշխարհայեցողութեամբ, պ. պ. «սօցիալիստ» դաշնակցականները, ճիշտ դրա հակառակը, ամեն ճիգ ու ջանք գործ են դնում, որպէսզի հնարաւոր եղածին չափ ու աւելի միմեանցներն ու խաւարեցներն նոյն այդ մասսաների դասակարգային գիտակցութիւնը, կրթելով նրանց ամենախիստ և թունաւոր շօվինիզմով:

Չափազանց ընտրող է դաշնակցականները համար այն հանգամանքը, որ ինչպէս Տաճկաստանի նրանց գործունէութիւնն էր կրում զուտ ֆէյքերվերկային և ի «փառս Դաշնակցութեան» բնաւորութիւն, այնպէս էլ նոյն բնաւորութիւնն է կրում նրանց կովկասեան և նամանաւանդ «սօցիալիստական» գործունէութիւնը: Նոյն անհեռատեսութիւնը, նոյն իրանց անելիքը չը հասկանալը, նոյն միջոցների մէջ խտրութիւն չը դնելը, նոյն քաօսը, նոյն անբարտաւանութիւնը և նոյն հասկացողութիւնների ու մտքերի խառնափնթորութիւնը:

Նայեցէք, թէ ի՞նչպէս են նրանք կազմակերպում պրօֆեսիօնալ միութիւնները, ի՞նչպէս են վերաբերվում կամ ի՞նչպէս են վարում գործադուլները, ի՞նչպէս են պաշտպանում «աշխատաւոր մասսաների» շահերը: Բոլոր ժամանակ նրանք ոչ թէ աշխատաւոր մասսաների, այլ միմիայն և միմիայն Դաշնակցութեան նեղ թայֆայական շահերով են դեկավարվում: Դաշնակցութեան զուտ ազգայնական բնաւորութիւնը չը կորցնելու համար, նրանք, հակառակ մեր երկրում եղած զանազան ազդութիւնների մէջ տիրապետող ազգային ամենասուր անտաղօնիզմի և շօվինիզմի, պրօֆեսիօնալ միութիւններն էլ զուտ ազգային հողի վրա են գնում և այդպիսով, կարծես թէ դիտմամբ, աշխատում են խանգարել այն միջազգային համերաշխութիւնը, որը խոշոր արդիւնազոր-ծութեան ու կապիտալիզմի շնորհով հետզհետէ սկսում է դոյնանալ հայ, թուրք և վրացի բանուորների միջև: Գործադուլների ժամանակ անգամ «սօցիալիստ» դաշնակցականները թայֆայական ու շօվինիստական տեսակէտներով են դեկավարվում: Իսկ ի՞նչ ասել այն անբարոյականացնող նորաձև սիստէմին, որ դաշնակցականները «աշխատաւոր մասսաների» շահերը պաշտպանել են անուանում: Տեսային կամ մի այլ ծառայութեան է մանուկ դիցաւք մի որևէ Կարապետ, և, մի քանի օր աշխատելուց յետոյ, նրան մի որևէ պատճառով արձակում են իր պաշտօնից: Այդ արձակման երկրորդ օրը անա զալիս է Կարապետը մի քանի «գինւորներով», որոնք կտրական կերպով յայտարարում են Կարապետի վարձողին, որ նա պարտաւոր է Կարապետին երեք ամսական ոտճիկ վճարել, այլապէս...: Կարապետը ստանում է պահանջված գումարը և գնում վարձվում է մի այլ խօղէյինի մօտ, որտեղ սակայն դարձեալ մի քանի օր է միայն ծառայում և նորից գուրս է դալիս ու նորից... «գինւորների» աշակցութեամբ երեք ամսական ոտճիկ է ստանում և նորից գնում մի այլ տեղ վարձվում: Այս եղանակով դաշնակցական «աշխատաւոր» Կարապետը, ամբողջ տարվայ մէջ ընդամենը 12—15 օր աշխատելով, մի ամբողջ տարվան ոտճիկ է ստանում: Այս եղանակով ռը դատարկապորտը շի ցանկանայ Դաշնակցութեան «աշխատաւոր մասսաների» մէջ մտնել և à la դաշնակցական սօցիալիստ դառնալ...

Այդպէս են դաշնակցականները պրօֆօնացիայի ենթարկում ամեն մի սուրբ գաղափար, այդպէս են նրանք հասկանում սօցիալիզմն ու աշխատաւորների շահերը, կամ աւելի ճիշտն ասել՝ այդպէս է նրանց ձեռնտու հասկանալ այդ բոլորը. չէ՞ որ նրանց ամբողջ տենչն ու ձգտումը հէնց նրա մէջն է կայանում, որ Դաշնակցութիւնը բազմամարդ լինի. «փոյթ չէ նրա «հետերօթէնութիւնն» ու բազմագոյնութիւնը,—ասում են նրա՝ իրանց քաօսային հասկացողութիւններով սաստիկ «ճօմօթէն»՝ իդէօլօգ շէֆերը,—այդ բոլորը հետզհետէ կը «բիւրեղանայ» և մի զանգուած կը ըստացվի»:

Սակայն կեանքի անողոր իրականութիւնը շատ աւելի զօրեղ է, քան շէֆերի ծակ փիլիսոփայութիւնները: Ինչպէս որ այս իրականութիւնը Չախճախեց նրանց բոլոր յոյսերն ու սպասելիքները «հայկական գառի» վերաբերեալ ու նըրանք կանգ առան, չիմանալով այլևս ռը երթալ և ի՞նչ անել, ինչպէս որ նա՝ իրականութիւնը ընդամենը մի տարվան ընթացքում շարժեց ու տակն ու վրա արեց ամբողջ 15 տարվան գաղափարի կողմից հօտած ճահիճը և դիֆերենցիացիայի ենթարկեց նրա միապաղաղ շարքերը, բաժանելով նրանց առ այժմ չորս ճիւղերի, այնպէս էլ այդ նոյն իրա-

կանութիւնը իր հրամայողական կօնկրէտ պահանջներով շատ շուտով կը կարատի այդ ճիւղերին միմեանց կապող՝ արդէն չափազանց հնապաժ ու փտած՝ թոկերը և իր դիրեկտիվներով կը հրամայի նրանցից իւրաքանչիւրին՝ իր սեփական ուղին մշակել ու ընթանալ նրա վրայով:

Թէ Իրանակցութիւնը և թէ Հնչ. կուսակցութիւնը արդէն կատարել են իրանց պատմական դերերը. նրանք այլ ևս անելիքներ չունեն ոչ Տաճկաստանում և ոչ էլ Կովկասում: 15—20 տարի առաջ գոյութիւն ունեցող պայմաններէն ու հանդամանքները Մասիսի թէ միւս կողմում և թէ այս կողմում, որոնց շնորհիւ ու որոնց մէջ ծագում էին ըստացել ու զարգացել այդ կուսակցութիւնները, այլ ևս բոլորովին փոխված են: Հետեապէս թէ այնտեղ և թէ այստեղ պէտք է գործել բոլորովին նոր ծրագրներով, նոր մեթօդներով ու նոր եղանակներով: Ինչ վերաբերում է կովկասեան գործունէութեան ծրագրին ու եղանակներին, այդ շատ որոշ ու շատ պարզ է. այստեղ և ոչ մի յեղափոխական գործունէութիւն չէ կարող ազգայնական հողի վրա դրվել. նա պիտի խիստ դասակարգային բնաւորութիւն կրէ: Թէ Իրանակցութեան և թէ Հնչակեան շարքերը, որոնք մինչև այսօր միմեանց կապված էին ազգայնական գաղափարներով ու ձգտումներով, ուղեն-չուզեն, պիտի դատվեն միմեանցից և պիտի միմեան իւրաքանչիւրը իր դասակարգային շահերին համապատասխան կուսակցութիւններէ հետ: Այդպէս է պահանջում իրականութիւնը, այդպէս է պահանջում իրերի զարգացման ընթացքը, և հէնց այդպէս էլ անպատճառ կը լինի, հակառակ Իրանակցական շէֆերի բոլոր բեկցիօն ջանքերի:

Իսկ ինչ վերաբերում է Տաճկաստանի գործունէութեանը, զրա համար էլ անհրաժեշտ է մանրագնին վերաքննութեան ենթարկել ամբողջ 15—20 տարվան անցեալի գործունէութիւնը, և, այդ անցեալի սխալների ու ներկայ նոր պայմանների և հանդամանքների ցուցմունքներով դեկավարվելով, պիտի մշակել բոլորովին մի նոր ծրագիր ու գործունէութեան նոր եղանակներ:

Թէ կովկասեան և թէ Տաճկաստանի գործունէութեանց համար Իրանակցութիւնն ու Հնչակեան կուսակցութիւնը հանդիսանում են այլ ևս իբրև հին տիկեր, որոնց մէջ անհնարին է նոր գինի լցնելը. նոր գինու համար անհրաժեշտ են նոր տիկեր....

22

ԳՐԱՆԻ 15 ԿՈՊ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0343577

